

K. KURE

EESTI
KEELE
GRAMMATIKA

KESKKOOLI
IX KLASSILE

RAK. PEDAGOOGILINE KIRJANDUS

Abets

A-17940

PROF. K. KURE

EESTI KEELE GRAMMATIKA

TULETUSÕPETUS JA LIHTLAUSE SÜNTAKS

KESKKOOLI IX KLASSILE, ÕPETAJATE SEMINARIDELE
JA INSTITUUTIDELE

I VIHK

TULETUSÕPETUS

RK

„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS“

TALLINN 1949

Eesti NSV Haridusministeeriumi poolt kinnitatud.

TARTU ÜLKOOLI
RAAMATUKOGU

Tuletusõpetus.

1. Sõnavara muutumine.

Inimeste keel ja mõtlemine on teineteisega tihedasti seotud. Ei ole keelt ilma mõtlemiseta ega mõtlemist ilma keeleta. Keel on mõtlemise organiseerija ja teostaja. Mõtlemine on sisu ja keel on vorm. Nad oleivad ühtsuses.

Mõtlemine ja keel on ühiskondlikud nähtused ja nad on tekkinud ning arenenud koos ühiskondliku tootmise alusel. Töö on inimese loonud ja tööprotsessis tekkisid ka mõtlemine ja keel. Ühiskondlikus tootmisprotsessis astuvad inimesed teatavasse suhteisse üksteisega ja neid ümbritsevate esemetega. Neid suhteid on vaja inimestel mõista, sest muidu ei ole võimalik ühiskondlik tootmine. Nii tekib mõtlemine. Selles tootmisprotsessis on inimestel ka vaja üksteisele teatada, misuguseisse suhteisse neil tuleb astuda. Keele abil suhtlevad inimesed üksteisega. Suhtlemisühikuks on lause, millega väljendatakse teatav mõte.

Keele lühimad iseseisvad osad on sõnad. Sõna sisuks on mõiste. Mõiste on esemete ja nähtuste üldiste ning oluliste omaduste, seoste ja suhete peegeldus inimeste teadvuses.

Rahva keele sõnavara e. leksika koosseis on kujunenud selle järgi, missugused tootmisviisid rahvas on läbi teinud, missuguseis ühiskonnakordades on tulnud tal elada ning missuguste esemete ja nähtustega on ta tegelnud. Näit.:

Sõna *büroo* on tulnud jämeda riide nimetusest, millega kirjutuslauda kaeti, ja tähendas esialgul kirjutuslauda. Edasi hakkas ta tähendama kontorit või kantsleid. Nüüd ta tähendab organisatsiooni või

asutise juhtkonda, näit. poliitbüroo. Sõna *haridus* on tulnud sõnast *harima*, mille juureks on *hari* (vrd. *vaohari*, *põldu harima* jt.). Vanal ajal, kui koer oli veoloomaks, tekkis pikkuse mõõt *penikoorem*. Sõna *pii* tähendas vanal ajal *hammast*.

Inimeste ühiskondlik elu muutub pidevalt. Muutuvad tööriistad, tootmisviisid ja ühiskondlikud vormid.

Inimühiskonna arenedes arenevad ka mõtlemine ja keel.

Koos uute esemete ja nähtustega tekivad uued mõisted ja sõnad, teatavate esemete ja nähtuste kadudes inimeste elust kaovad ka vastavad sõnad.

Kui inimesed asusid karjapidamisele, siis tekkis keelde rida sõnu, mis selle tööalaga on seotud (nagu koduloomade nimetused: *lehm*, *pull*, *härg*, *mullikas*, *vasikas*; *mära*, *täkk*, *ruun*, *sälg*, *varss*, *hobune* jm.) ja muid karjapidamisega seotud nimetusi (nagu *karjane*, *karjatama*, *lüpsma* jm.). Põllupidamine on andnud viljade (*oder*, *kaer*, *nisu*, *rukis*, *naeris* jm.) ja põllutööriistade (*sahk*, *sirp*, *ader*, *vikat* jm.) nimetusi, ühtlasi sõnad *kündma*, *äestama* jt. Aurujõu ja elektri rakendamine on lisanud keelde rohkesti uut (*aurulaev*, *elektrijaam*, *elektrifitseerima* jt.).

Kui feodaalajastul arenes põllutööala sõnavara ja tekkisid sõnad, mis väljendasid mõisnike ja talurahva suhteid (*mõisategu*, *vaim* = naisteoline) ning kirikuga seotud nähtusi ja esemeid (*jalgpakk*), siis kapitalismi formatsioonis on mõnedki neist sõnadest vananenud ja tarvitusest kadunud ning on tekkinud hulk uusi sõnu mitmesuguseil tööstusaladel ja kapitalistide ning tööliste suhete väljendamiseks, samuti ka teaduslikke ja tehnilisi termineid.

Töölisklassi revolutsiooniline võitlus imperialismi ajastul kutsub ellu uusi nähtusi, klassivõitlus teravneb, kasvab revolutsiooniline liikumine. See võitlus peegeldub ka keeles ja mõtlemises: tekivad uued mõisted ja sõnad. Neisse ühiskondliku elu mõistesse ja sõnadesse ei ole ühesugune suhtumine ekspluateerijail kapitalistidel ja ekspluateeritavail tootvaid töolistel, sest ühed püüavad vana korda säilitada, teised aga

tahavad uut ühiskondlikku korda luua ja võitlevad selle eest. Nii ei suhtu ühtemoodi klassiteadlikud töölised ja reaktsoonilised imperialistlikud kapitalistid *kommunismisse* ja *fašismisse*.

Seltsimees Stalin ütles: „Keel on arenemise ja võitluse tööriist.“ Sotsialistliku revolutsiooni tulemusena tekib uus ühiskondlik ja riiklik kord, tekivad uued nähtused ja suhted, uued mõisted ja sõnad.

Muutuvad ühiskondlikud suhted, kaovad ka mõisted ja kujutlused, mis olid seotud endiste ühiskondlike suhetega. Nii ei esine enam meie ühiskonna igapäevases elus nähtusi, mõisteid ja sõnu, nagu *teoorjus*, *moonakas*, *paimendama*, *politsei*, *maakohus*, *ihunuhtlus*, *priistav*, *käupmees*, *mõisnik*, *poodnik*, *konstaabel*, *kardavoi*, *härä* jm. Ühed neist sõnust esinevad vaid ajaloolistes teostes ja mõned suhtlemisel kapitalistlike välismaadega. Nii kujunevad vananenud sõnad e. **arhaismid**.

Kuid vaatamata teatavate sõnade hääbumisele keelest ei vähene keele sõnavara, vaid koguni suureneb. See sõnavara rikastumine on seoses ühiskonna arenemisega, sest elu kulgeb lihtsamalt keerulisemale, madalamalt kõrgemale. Arenevad üha inimese teadmised, areneb teadus, tehnika, ning see arenemine kajastub kõigepealt sõnavaras. Keelde tuleb uus-sõnu e. **neologisme**.

Igal ajajärgul, eriti seoses iga ühiskondliku pöördega, tekivad selle ajajärgu neologismid.

Kodanliku rahvusliku liikumisega tekkisid uued sõnad: *ollus*, *näidend*, *haridus*, *kirjandus*, *tulevik*, *aade* (soome keelest), *veerg*, *tarve*, *tegelik*, *loomastik*, *süsinik*, *vesinik*, *üldistus* jm. Kui 20. sajandi algul arenes linnakodanlus ja hiljem tuli võimule kapitalistide klass, tekkisid uued sõnad, nagu: *riigikogu*, *riigivanem*, *potipõllumees*, *riigipirukas*, *onupoja-politika*, *härassots*, *vaps*, *võmm*, *töötatöeline*, *näljapalk*, *tõusik* jm., millest paljud on nüüd tarvitamiselt kadunud.

Eriti hoogsalt hakkas arenema Nõukogude Liidu rahvaste sõnavara pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni, millal kehtestati Nõukogude Liidus eesrindlikem ühiskondlik kord, rajati sotsialistlik majandus ning loodi nõukogude kultuur. Kõik see arendas ning rikastas meie rahvaste keeli. Eriti ilmneb see sõnavaras, milles on hulk uusi mõisteid väljendavaid sõnu marksistlik-leeninliku ideoloogia, nõukogude ühiskondliku korra, sotsialistliku töö ja nõukogude inimese elukondlikult alalt.

Tänu Lenini-Stalini rahvuspoliitikale puhkesid õitsengule iga Nõukogude Liidu perre kuuluva rahva kultuur ja keel, mis on sisult sotsialistlik ja vormilt rahvuslik. Rahvad, kel varem polnud kirja, omandasid selle, said emakeelsed koolid, samuti omakeelse kirjanduse, teatri, raamatud ja ajakirjanduse. Koostatakse üksikute rahvaste keelte sõnastikke ja grammatikaid.

Varem vähearenenud keeled said oma kirjakeele, nende sõnavara täienes poliitilise, teadusliku ja tehnilise terminoloogiaga. Neisse keelisse on tõlgitud vene ja maailmakirjanduse klassikute teoseid. Kirjanikud on neis keelis loonud väärtuslikke töid.

2. Sotsialistliku ühiskonna sõnavara meie keeles.

Töölisklassi võimuletulekuga ja nõukogude korra kehtestamisega lõpetati inimese ekspluateerimine inimese poolt, likvideeriti ekspluataatorlikud klassid (kapitalistid ja mõisnikud). Algas sotsialismi ülesehitamine. Tekkisid uued nähtused, suhted ja seosed. Tekkisid uued mõisted ja sõnad, millest siin esitame mõningaid.

Uudissõnu, mis tekkinud seoses töölisklassi võitlusega ja sotsialismi ülesehitamisega.

a) Poliitiline ja administratiivne ala:
seltsimees, leeninlane, bolševik, kommunist, parteilane, kom-

somol, pioneer, oktoobrilaps, agitaator, aktivist, töörahva saadikute nõukogu, sotsiaalkindlustuse delegaat, külavolinik, Nõukogude Sotsialistlikkude Vabariikide Liit, NSV Liit, Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik, Eesti NSV, sotsialismimaa, parteiorganisaator, rahvakohtunik, täitevkomitee, nõukogude kord, nõukogude inimene, nõukogude patrioot, uue demokraatia maa, demokraatlik imperialismivastane leer, vennasvabariik, riiklik plaanimajandus, riiklik sotsiaalkindlustus, ülemnõukogu, ministrite nõukogu, ametiühingute nõukogu, Üleliiduline Leninlik Kommunistlik Noorsooühing, aktiiv, kollektiiv, linn-kangelane, liiduvabariik, autonoomne vabariik, autonoomne oblast, autonoomne krai jt.

b) M a j a n d u s, t e h n i k a:

viisaastak, viisaastakuplaan, viie aasta plaan, kvartaliplaan, laupäevak, pühapäevak, stahaanovlane, lööktööline, eesrindlane, novaator, plaanimajandus, kõrge kvaliteedi brigaad, tööjõureservid, tehniline miinimum, tööentusiasm, stahaanovlik töömeetod, stahaanovlike töömeetodite juurutamine, sotsialistliku töö kangelane, ratsionaliseerija, „kutseala tublim“, „kutseala parim“, massiline tööliste ühendus, tootmisnõupidamine, kollektiivleping, stahaanovlik kool, stahaanovlik valve, ratsionaliseerimisetepanek, tootmisplaani ennetähtaegne täitmine ja ületamine.

I s e m a j a n d a m i n e, omahinna alandamine, käibe vahendite ringluse kiirendamine, toormaterjali sääst, kütteaine, elektrienergia kokkuhoid, toodangu kõrge kvaliteedi ja kasvu tagamine, tööviljakuse (-jõudluse) tõstmine, töömahukate protsesside mehhaniseerimine, kiirtöötlemise meetodite rakendamine, käitiste sisemiste reservide (ressursside) mobiliseerimine, seega akumulatsiooni ehk üleplaani kasumi suurendamine jt.

c) Põllumajandus:

kolhoos, kollektiivne maapidamine, kollektiivne põllumajandus, kollektiivmajand, ühismajand, põllumajanduslik artell, sovhoos, põllutööbrigaad, lüli (brigaadis), initsiatiivgrupp (kolhoosi organiseerimiseks), (kolhoosi) loomakasvatustfarm, -majand, traktorijaam, masina-traktorijaam, hobulaenuspunkt, põllumajanduse kollektiviseerimine, põllumajanduse sotsialistlik ümberkorraldus, riiklik viljavarumisplaan, punavoor, normipäev, linna ja maa erinevuse likvideerimine, kolhoosnik, kehvik, keskmik, kulak, brigadir, lülivanem, kõrgete saakide meister, mitšuurinlane, looduse ümberkujundamine jt.

d) Kultuur, sport:

kultuur-haridustöö, kunstilise isetegevuse ring, isetegevuskollektiiv, koolinoorsoo kunstilise isetegevuse ja omaloomingu olümpiaad, spordikollektiiv, ole valmis tööks ja kaitseks, valmis tööks ja kaitseks, pioneeride palee, noortemaja, keskkultuurihoone, tehnikamaja, mittestatsionaarne osakond e. kaugõppeosakond, pioneerilaager, puhkekodu, vabaaja kultuurne veetmine, vestlused ja kohtumised tootmiseesrindlastega, kirjaniike ja kunstnikega, teatri ja kino ühisküllastamine, kunst kuulub rahvale, sisult sotsialistlik ja vormilt rahvuslik kultuur, kodanliku ideoloogia jäänuste likvideerimine inimeste teadvuses, sotsialistlik realism, teeneline õpetaja, teeneline näitleja, rahvakirjanik, rahvanäitleja, Stalini preemia laureaat, sotsialistliku töö sangar, Nõukogude Liidu kangelane, füüsilise ja vaimse töö erinevuse likvideerimine jt.

3. Sõna tähenduslikud osad.

Kui sõnu vaadelda lauseis, siis näeme, et nad on üksteisega seotud mõtteliselt ja grammatiliselt. Grammatiline seos väljendub lõppude abil, millega väljendatakse suhteid sõnade

vahel, mis peegeldavad esemetevahelisi suhteid. Näit. *Nõukogu/de kirjaniku/d on and/nud ülemaailmse tähtsuse/ga teose/id*. Need lõpud ja tunnused väljendavad grammatilisi suhteid.

See sõnaosa, mis väljendab sõna põhitähendust ning mille külge liituvad tunnused ja muutelõpud, moodustab sõna **tüve**. Osa tüvesid ei jagune enam tähenduslikeks osadeks. Need on **liht-** e. **juurtüved**. Näit.: *nui, lipp, käsi; anna; võta* jm. Kuid on palju niisuguseid tüvesid, mis koosnevad kahest või isegi enamast tähenduslikust osast. Näit. *Poisi/kes/te vahel are/ne/süda/m/lik sõpr/us*.

Need sõnaosad kuuluvad sõna tüvesse ning on selle tuletusosad (*rahu/lda/mine*).

Ühed tähenduslikud osad annavad sõnatüvele ta põhilise leksikaalse tähenduse ja on sõna tuletamise aluseks. Neid nimetatakse sõna **juurteks** (põhitüvedeks). Teised osad aga muudavad juure tähendust (*käsi — käeke*) või tuletavad sellest uusi sõnu (*kiri — kirjanik, äke — äestama*). Neid osi nimetatakse **liiteiks** e. **sufikseiks**. Sõnast *abi* saame liite *-line* abil *abiline*, sõnast *kange* liite *-lane* abil *kangelane*, juurest *teg(e)*- saame *teg-u, tegi-ja, teg-ur, tege-lane* jt.

Juur ja liide moodustavad koos tüve.

Sõnu, millel on kaks või rohkem juurt, nimetatakse **liit-sõnuks**.

Ühe juurega sõnad moodustavad ühe sugularühma sõnu e. ühe pesakonna. Nii on juure *käsi* sugularühm e. pesakond: *käsi (om. käe), käsik, käsilane, käsiline, käsitnik, käsitama, käsitlema, käsitelu, käsitus, käsitsema, käsitsi, käsitus, käsitu, käeline, käendama, käesus, käetu, kätts, kät- lema, kättama* jne.

Juure *meel* pesakond: *meel, meelas, meeldima, meeldiv, meeldivus, meelduma, meeleldi, meelelik, meeleline, meelene, meelestama, meelestuma, meeletu, meeletus, meeli, meelik, meelikas, meelikus, meelima, meelisklema, meelistama, meeli-*

*taja, meelitama, meelitis, meelitsema, meelitus, meelne, meel-
sasti, meelsus, meelus* jne.

Juure *and* pesakond: *and (anni), andam, anne (ande),
andekas, andekus, andeline, andestama, andetu, andja, andla,
andlik, andma (anna), anduma, andumus, anne (andme),
annetama, annetis, annetus, annus* jne.

Juur võib olla ajalooliselt muutunud. Teame, et sõna *vesi*
vanaaegne vorm oli *vede*. Seega on sõnul *vesi, vedel, veestik,
veski, vetikas* ja *vettima* ühine juur. Arvatavasti on ka *vedama*
selle juurega; sõnast *vedama* on tuletatud *veis*.

Järgnevates sõnades on juureks *ed(e), es(i), ee-, et-: edasi,
edastama, ede (edeme), edendama, edenema, edu, edukas,
eduline, eduma, edus, edustama, edutama, eel, eeldama, eelis,
eelistama, eelmine, eelne, eelnema, eend, eenduma, ees, ees-
tama, esi (ee, ett), esik, esil, esildama, esildus, esile, esimene,
esimik, esindaja, esindama, esindus, esinduslik, esine, esinema,
esis, esitama, esiteks, esitlema, esitis, esitlus, esitus, ette* jt.

1. **Harjutus.** Kirjutada kõik kiri (kirja) pesakonna
sõnad.

2. **Harjutus.** Kirjutada kõik k i v i juurega sõnad.

3. **Harjutus.** Kirjutada sõna r i n d (rinna) sugulasrühm.

4. **Harjutus.** Leida sõnad, mille juureks on s ü s i (sõe,
sütt).

5. **Harjutus.** Eraldada püstkriipsuga järgnevate sõnade
täenduslikud osad.

Kodanlikul ajal ei olnud Puškini geniaalse loomingu tut-
vustamine eesti rahvale selline, nagu ta oleks võinud olla.
Peamiseks põhjuseks oli kodanlike natsionalistide tendentslik
suhtumine kõigesse, mis tuli idast ja oli ühenduses vene
rahvaga ning tema revolutsioonilisusega. Alles nõukogude
kord purustas kõik takistused Puškini surematute teoste tut-
vustamisel eesti rahvale tema loomingu täies ulatuses.

Keeleõpetuse osa, mis tegeleb keele sõnavara e. leksikaga, nimetatakse **leksikoloogiaks**. Leksikoloogia uurib keele sõnade koosseisu e. struktuuri ja sõnade süsteeme, nende ajaloolise arenemise seadusi, nende sõltuvust rahva materiaalsest kultuurist ja maailmavaatest.

Keeleõpetuse osa, mis uurib sõnade algupära küsimusi, nimetatakse **etümoloogiaks** (veski ← vesikivi, aitüma ← aita jumal). Seda keeleõpetuse osa, mis tegeleb sõnavara arendamise ja rikastamise viisidega, nimetatakse **tuletus-** e. **derivatsioonioõpetuseks**.

Uusi sõnu saab tuletada:

1) olemasolevate tüvede liitmise teel: *keemiatööstus, kolhoosinoored, põlevkivitoodang*;

2) liidete e. sufiksitate abil: *kaevur, tagala, valgusti*;

3) sõnade laenamise teel teistest keeltest ja tõlgelaenude moodustamise teel: a) *bolševik, kolhoos, stahaanovlane*; b) *viisaastak* (v. pjatiljetka);

4) murdeist hankimise teel: *peni, mõskma, tuusik*.

4. Uute tüvisõnade soetamine.

Uute sõnade soetamisel ei tohi piirduda üksnes olemasolevate tüvede liitmisega ja sufikssõnade tuletamisega. Tuleb viljelda ka *u u t e t ü v e d e* toomist meie keelde, mida meie vajame ja mis tõstab ühtlasi ka keele ilmekust ja ilu ning rikastab keelt.

Sõnavara rikastamisel peame meeles, et nõukogude ühiskonna keel peab olema rahvalähedane ja lihtne, ühtlasi rikas oma väljendusvahendeilt.

Murded on rikkalikuks salveks, kust kirjakeel võib ammutada uut ainetikku. Meie kirjakeel ongi kasutanud võimalust rikastuda murdekeele varal. Kuid seda peaks tegema senisest ulatuslikumalt, võttes tarvitusele murdeis esinevaid sõnu uute mõistete vasteina või sünonüümidena.

Loetleme mõningaid murdeist kirjakeelde hangitud sõnu:

a l m u s (armuand)	n a k k a m a (külge hakka-
a n u m a (tungivalt paluma)	ma)
e n t (aga, kuid)	o r b (vanemateta laps, vaes-
h u b a n e (lõbus, meeldiv, kodune)	laps)
h ü l g a m a (maha jätma, ära põlgama)	p u l b i t s e m a (vulinal keema)
i n d (vaimustus, agarus)	p u r g i m a (tühjendama, tühjaks laadima)
j õ u k (hulk, salk)	p ä l v i m a (ära teenima, väärima)
k o g e m a (läbi elama, tunda saama)	r a u n (kivihunnik, kivine koht)
k o o l m a (surema)	r õ i v a s (valmis-kehakate)
k u l g e m a (käima, edasi liikuma; läbi, üle minema)	s õ ö s t m a (tormama, hüppama)
k u m m i t a m a (hirmutama)	t a l u m a (kandma, välja kannatama)
k ü m b l e m a (end vannitama)	t ü ü n (vaikne, tasane)
k ü n n i s (lävi)	v a s t n e (uus)
l e e b e (pehme, mahe)	v i i p a m a (käega märku andma)
l o h u t a m a (trööstimata)	v õ i g a s (kole, õudne, võõristav)
l o o b u m a (end lahti ütlemata)	õ g e v (sirge)
l õ u s t (näomoonutis)	ü l l e, ü l l, ü l t (selga, seljas, seljast /riide kohta/)
l ä i t m a (süütama)	ü s k (süli)
m a n (juures), m a n t (juurest), m a n u (juurde)	
m a n n e r (suur maismaala)	
m e n u (edu, hea minek)	

L a e n a t u d s õ n a d .

Rahvad suhtlevad üksteisega. Need suhted võivad olla majanduslikud, kultuurilised jne. Suhtlemine rahvaste vahel on jätnud jälgi ka nende keelde. Ka eesti keeles leidub hulk teiste rahvaste keeltest pärinevaid sõnu, mis on meie keelde võetud alates vanemast ajast kuni käesolevani. Ei ole ühtki keelt, milles ei oleks laensõnu. See laenamine on tavaliselt vastastikune protsess. Ka eestikeelseid sõnu leiame eesti rahva naabreilt.

Laenatud sõnade puhul tehakse vahet laensõnade ja rahvusvaheliste sõnade vahel. Laensõnade võõrast päritolu me enam ei taju, sest need on kodunenud meie keeles, muutunud eestipäraseks nii oma kujult kui kõlalt: *aken, saabas, hammas, hernes, tund, tükk*. Rahvusvahelised sõnad esinevad mitmes kultuurkeeles ühes ning samas tähenduses: *marksism, dialektika, bolševik, aktiivne, telefon, tšekk*. Rahvusvahelistel sõnadel võivad esineda võõrkeelsed häälikud ja võõrapärane rõhk.

Eesti keele rikastamisel on kasutatud hõimkeelist palju tüvisõnu, mis on täiesti kodunenud meie keeles. Esitame mõningaid näiteid soome laenudest:

a a d e (mõte, idee)	p ä d e v (asjatundlik)
a a r e (kallisvara)	p ü r g i m a (kuhugipoole
a n a s t a m a (vägivaldselt	püüdlema, tungima)
o mandama)	r a e v (pöörane viha)
h a i h t u m a (lenduma)	r e t k (teekond)
h a r r a s t a m a (innukalt	s a r i (seeria, kogu)
t egutsema)	s e i k (asjaolu)
h e t k (silmapilk)	s i i r d u m a (üle minema)
h u r m a m a (joovastama)	s o l v a m a (haavama hinge-
h ä i r i m a (segama /rahu/)	liselt)
h ü v i t a m a (tasu, rahul-	s o o d u s (kohane, kasulik)
d u s t a n d m a)	s u h e (vahekord)

julm (halastamatu)	suund (liikumise siht)
korvama (tasuma, tasu andma; asendama)	suvatsema (lahke olema)
lakkama (lõppema)	säilima (alal hoiduma)
lelu (mängukann)	sünge (tume, õudne)
masendama (rõhuma)	tajuma (meeltega vastu võtma)
matkama (rändama)	tarm (energia)
mugav (mõnus, kohane)	turm (hukatus, häving)
mõõnma (nõustuma, järele andma)	uje (kartlik, arg)
nautima (lõbu maitsma)	vaiist (instinkt)
ponnistama (jõudu pingutama)	üha (ühtelugu, ikka)
	üllatama (ootamatusega tabama)

Varasemaid (vanemaid) laene.

Ida-slaavi hõimude keeltest (hiljem vene keelest): *raamat, nädal, aken, sahk, sirp, lusikas, kasukas, saabas, vaba, rist, sundima* jt.

Balti (läti ja leedu) laene: *ratas, äke, seeme, hernes, oinas, härg, sein, kael, hammas* jt.

Germaani laene: *rukis, põld, leib, laut, võrk, nael, sadul, mõök, kuningas* jt.

Rahvusvahelised e. internatsionaalsed sõnad.

On palju sõnu, mis on ühised rahvaste keeltes, kes võtavad osa ülemaailmsest kultuurilisest suhtlemisest. Need on rahvusvahelised sõnad. Eriti palju on niisuguseid sõnu teaduslikus, tehnilises ja sotsiaal-poliitilises terminoloogias. Teaduslikke: *aatom, füüsika, darvinism, grammatika, teooria, filosoofia* jt. Tehnilisi: *masin, auto, traktor, tank, metall, vabrik, elekter, telefon, mikroskoop, raadio, transport* jt. Sotsiaal-poliitilisi: *kapital, revolutsioon, sotsialism, bolševik, kommunist, partei, minister, poliitika, diplomaat* jt.

Rahvusvahelised sõnad on sageli tekkinud teatavais elavais keelis (nagu *bolševik, kolhoos* jt. vene keeles, *tank, mitting* jt. inglise keeles) ja on levinud sealt teistesse keeltesse. Mõnikord on nad avastajate ja leiutajate pärisnimede järgi loodud nagu *marksism, leninism* jt. Kuid oma valdavas enamikus on rahvusvahelised sõnad võetud kas ladina või vana-kreeka keelest või on nende keelte materjalist koostatud.

Kui olid vana-kreeka keeles sõnad *idee, energia, filosoofia, dialektika* jt., ladina keeles sõnad *verb, mateeria, kultuur* jt., siis ei võinud neis olla selliseid sõnu nagu *telefon, kino* jt., sest telefoni ja kino vanadel kreeklastel ei olnud, ja sõnad *sotsialism, kommunism* jt. ei võinud vanadel roomlastel tähendada meieaegset ühiskondlikku korda, mida siis ei võidud uneski näha. Ka sõnadel *dialektika, filosoofia, mateeria, kultuur* jt. ei võinud olla niisugust tähendust, nagu neil on meie keeltes käesoleval ajal.

Rahvusvahelised sõnad keeles kergendavad võõrkeelte õppimist ja seega suhtlemist rahvaste vahel.

Ka vanematel aegadel on olnud keeltes ühiseid sõnu, mille kohta ei saa ütelda, missugusest keelest need on laenatud. Nii näiteks on sõna *vesi* soome-ugri ja paljudes indo-euroopa keeltes: soome *vesi* (-*vede*), vene *voda*, saksa *Wasser*, inglise *water* jne., kuid meie ei tea, missuguses neist keeltest on ta varem tekkinud. Nähtavasti see sõna *vesi* oli tarvitusel mingite hõimude keeltes siis, kui ei olnud veel eesti, soome, vene, saksa ja inglise rahvast ega keelt. Meie ei tea, kus ja millal ta esimest korda tekkis.

Tõlgelaenuid.

Sageli on teise keele sõna tähenduslike osade kaupa tõlgitud. Niisugust teise keele sõna eeskujul oma keele materjalist koostatud sõna nimetatakse **tõlgelaenuks**.

Nii on eestikeelne sõna *raudtee* saksakeelse Eisenbahn (Eisen = raud, Bahn = tee) järgi moodustatud ja *viisaastak* venekeelse ПЯТИЛЕТКА (пять — viis, лето — aasta, liitele -ka vastab eestikeelne liide -k) eeskujul.

Kunstlik looming.

Kõige vähem tarvitata uute tüvisõnade soetamisviisidest on sõnade kunstlik looming. Eesti keelde on siiski mõned uued tüvisõnad loodud, mis on suutnud võita eluõiguse muude sõnade kõrval.

Näiteid kodunenud sõnadest:

embama	(ümbert kinni võt- ma, kaisutama)	mürsk	(kahurikuul)
neimama	(kätte maksma)	naasma	(tagasi tulema)
range	(vali, karm, nõudlik)	relv	(sõjariist)
reetma	(ära andma)	roim	(kuritegu)
kehtima	(maksvusel olema)	siiras	(otsekohene, ava- meelne)
laip	(surnukeha)	sõltuma	(olenema)
laup	(otsaesine)	taunima	(hukka mõistma)
lünk	(tühi koht)	tõik	(tõsiasi)
maak	(metallimuld)	valk	(munavalge)
meenuma	(meelde tulema)	veenma	(uskuma panema)
mõrv	(mõrtsukatöö)	üllas	(suursugune)

Kunstlikult loodud sõnad ei ole täiesti välja mõeldud e. loodud „ei millestki“, vaid neis leidub sarnasust olemasoleva sõnavaraga. Näit.: *relv* — *revolver*, *sulnis* — soome *suloinen*, *laip* — saksa *Leiche*, *evima* — inglise *to have*, *laup* — vene *лоб*, *meenutama* — *meelde tuletama*, *kaavitama* — *kaasa avitama*, *tõik* — *tõsiasi* jm.

6. Harjutus. Rakendada lauseis järgnevaid sõnu: *päl- vima*, *pulbitsema*, *vakatama*, *võigas*, *üll*, *üha*, *tarm*, *tajuma*, *solvama*, *hüvitama*, *korvama*, *lelu*, *lätma*, *uje*, *orb* (*orvu*), *üllas*, *siiras*, *malbe*, *naasma*, *tüün*, *säästma*, *mõõnma*, *soosima*, *hõivama*, *hagi*.

7. Harjutus. Asendada antud sõnad uutega ja moodus- tada lauseid: *silmapilk*, *kinni panema* (ust), *ära lõhkuma* (vana maja), *alles hoidma*, *meelde tuletama*, *tagasi tulema*,

kätte maksma, ära andma (sõpru, isamaad), maha jätma, kaotama e. ilma jääma, heaks tegema (ülekohut), laiali minema (suits, udu), uskuma panema.

5. Sõnade liitmine (liitsõnade moodustamine).

Uusi sõnu võib tuletada ja seega meie keele sõnavara rikastada kahe või rohkema sõnatüve liitmise teel üheks uue tähendusega sõnaks. Sellist kahest või enamast iseseisva tähendusega liitsõnast koosnevat sõna, millel on omaette tähendus, nimetatakse **liitsõnaks**. Liitsõna sisuks on mõiste, mis erineb liidetavate sõnade mõistetest. Nii on liitsõnul *laps* ja *vanker* kummalgi oma tähendus, kuid neid liites saame uue, erineva mõiste *lapsevanker*, milles peegeldub tegelikkuses esinev ese, mis ei ole mõni harilik vanker, vaid „vanker“ (häll, voodi) lapse jaoks, seega uus erinev mõiste.

Eesti keeles on sõnade liitmine tähtsamaid uute sõnade saamise viise.

Võrrelda rasvaselt trükitud sõnapaare nende tähenduselt.

Kooli majas on internaat.
(Siin on kaks eset — kool ja maja ning nendevaheline kuuluvuse e. päraltoleku vahekord: koolile kuuluv maja.)

Koolimajas korraldati õpilastööde näitus. (Siin on üks ese — koolimaja, s. o. üks teatavat liiki maja, maja, milles asub kool.)

Selle **lehma piim** on kõrge rasvaprotsendiga.

Ema ostis poest kaks liitrit **lehmapiima**.

(Siin on meil tegemist lehma ja tema piimaga, s. o. kaks eset ja nende vaheline kuuluvuse suhe — piim on teatavalt lehmalt.)

(Siin ei ole tegemist teatava lehma ja temalt saadud piimaga, vaid ühe teatava piimaliigiga, näiteks mitte kitsepiim, vaid lehmapiim, üks ese — piim, sõna *lehma* määrab piima liiki.)

Võimsalt kõlas **rahva laul**.
(Kaks mõistet — rahvas ja laul, rahvas laulab.)

Hellenurme **kolhoosi lehmade** piimaand on tõusnud pea-aegu kahekordseks.
(Teatava kolhoosi lehmad.)

Varsa (kelle?) **kabi** oli haige.
Suur tükk ajab suu lõhki (vanasõna).

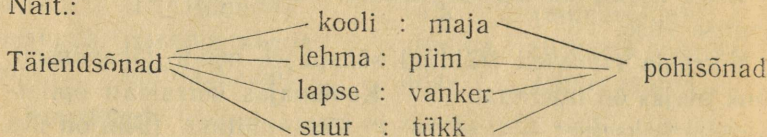
Käsitlesime eesti **rahvalaule**.
(Üks mõiste — rahvalaul, üks teatav laululiik.)

Kolhoosilehmade piimaand tõuseb pidevalt.
(Kolhoosilehmad on lehmad, kes ei ole talunike või kolhoosnikute omad, vaid kolhooside omad, seega teatav liik lehma.)

Varsakabi kasvab heinamaal.
Suurtükk oli asetatud põõsaste vahele.

Liitsõna koosneb kahest osisest: **t ä i e n d s õ n a s t** ja **p õ h i s õ n a s t**.

Näit.:

Põhisõnaks on alati liitsõna viimane sõna, kuna eelmine (või eelmised) on täiendsõna(d). Näiteks: *nisuseeme, maa-ilmavaade, kirjavahemärk*; põhisõnadeks on *-seeme, -vaade* ja *-märk*, kuna *nisu-, maa-, ilma-, kirja-* ja *vahe-* on täiendsõnad.

Liitsõnas hääldatakse esimest osist suurema rõhutamisega, s. t. tema pearõhk on täiendsõnal ja kui neid on mitu, siis esimesel neist: *ráhvalaul, péalinn, liiduvabariik*.

Liitsõna käänamisel muutub tavaliselt ainult põhisõna: *lehmapiim, lehmapiima, lehmapiimaga* jne., *liiduvabariik, liiduvabariigi, liiduvabariiki, liiduvabariigis, liiduvabariigist* jne.

Märkus. Erandiks on *ne-lõpuline* täiendsõna ja mõned muud liitsõnad: *vaenelaps* (om. *vaeselapse*), *teinepool* (abi-kaasa), *seesama*, *seesamane* jt.

8. Harjutus. Koostada lauseid, milles järgnevad sõna-paarid esinevad nii liht- kui liitsõnadena.

Hobuse jõud, kolhoosi noor, klassi töö, lapse kingad; vana isa, noor mees, vana sõna; teine pool; mööda minnes, üle pea.

Liita võib tüvesid peaaegu kõigist sõnaliikidest: *ajaleht, töölisnoor, omalooming, kivikõva, tulipunane, kevadvärske, iseend, viissada, seetõttu, ärateenitud* (kiitus), *tagasitoomata* (raamat) jne.

Liitsõnu liigitatakse selle järgi, mis sõnaliiki on põhisõna. Nii on:

- 1) liit-nimisõnad: *terassulg, söögilaud, noormees* jt.;
- 2) liit-omadussõnad: *tulipunane, sulgkerge* jt.;
- 3) liit-arvsõnad: *kolmteistkümmend, kakssada* jt.;
- 4) liit-asesõnad: *iseennast, nitsugune* jt.;
- 5) liit-määrsõnad: *aegamööda* jt.;
- 6) liit-sidesõnad: *seepärast* jt.

6. Sõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

Liitsõna osised (täiend- ja põhisõna) kirjutatakse kokku. Kuid sageli pole kerge otsustada, kas on tegu liitsõnaga või mitte ning kas sõnad tuleb kokku või lahku kirjutada. See vajab tihtigi üksikasjalist analüüsi.

Näiteid: Kas see on *linna maja* või *linnamaja*? *Linna maja* tähendab, et maja on linna oma, *linnamaja* aga tähendab erilist maja liiki, kas ehitus- või kasutusviisilt, ülesandeilt jne., vastandina näiteks vallamajale. Samal alusel on liitsõnad ka *linnaelanik, linnakool, linnajagu, linnakorter, linnamaks, linnatee, linnateenija* jne. kui eri mõisted, mis tähendavad eri liiki elanikke, koole, jagusid, kortereid, makse jne. Kui aga mingit uut mõistet ei teki,

kui maja on vaid linna oma (ta võib-olla ei asetsegi linnas), kui elanik vaid käesoleval korral asub linnas ja kuulub maa-elanike hulka jne., siis on meil tegu kahe mõistega nende tavalises tähenduses kuuluvuse vahekorraga, liitsõna ei teki, ja me kirjutame nad lahku. Sellepärast tuleb igal kaheldaval juhul selgusele jõuda, kas on tegu uue mõistega ja mis on selle sisu, ning mis oleks käesolevate sõnade sisu ilma liitmiseta ja millist vahekorda nad väljendavad.

Viimaste peensusteni on liitsõnade piiri ja kokkukirjutamist määrata kaunis raske. See on kerge vaid juhtudel, kus sisuline külg määrab ette kindla ühtepidise tähenduse. Kui aga on võimalik kahesugune arusaamine, kui liitsõna ja vastavate eri sõnade sisuline vahe on ebaselge, siis on raske kindlat reeglit rakendada. Näit. kas *töölisnoortekool* või *töölisnoorte kool*? Kas on tegemist erilise kooli liigiga või lihtsalt juhtumiga, et töölisnoortel on oma eri kool? Kas näit. *põllumajandussaaduste-hankeleping* on eri liik lepinguid ja nõuab seetõttu kokkukirjutamist? Ebaselgeil juhtudel, seda enam kui on tegu pikkade ja raskelt-loetavate sõnadega, on parem juba lahku kirjutada.

Sõnad, mis kokku moodustavad omaette mõiste, kusjuures alati ei ole enam tajutav liitsõna üksik sõnade tähendus, kirjutatakse kokku. Näiteid: *põllumees*, *kolhoosipõllud*, *ametiühing*, *pääsusilm*, *kassikäpp*, *konnakapsas*, *neljapäev*, *uusaasta* (= 1. jaanuar), *sedamaid*, *möödaminnes* (= muuseas), *jalapealt*, *igäüks*, *Isamaasõda*, *maailmavaade* jt.

Ebasoovitavad ja raskesti tajutavad on liiga pikad liitsõnad. Nii ei saa kokku kirjutada *Transpordimasinatööstuse-ministeerium*, *keskkooliõpetajakutsetaotlemiseksamikomisjon*, *piimandusbakterioloogiaalalaboratoorium*, *raamatuseljaümmardamtsmasin* jms.

Rahva kõnekeeles ühendatakse rõhuga ikka kaks sõna ühte, harvemini kolm, aga mitte rohkem.

Näit.: *tütarlaste keskkool, masinakirjutaja töönorm, algkooliõpetaja kutse jms.*

Allpool vaatleme eraldi nimisõnade, omadussõnade, kohanimede, arvsõnade, pöördõnade ja määr- ning sidesõnade kokku- ja lahkukirjutamist.

7. Liitnimisõnad, nende kokku- ja lahkukirjutamine.

Liitnimisõna põhisõnaks on alati nimisõna, täiendsõnaks enamasti nimisõna, kuid võib esineda ka muid sõnaliike.

Nimisõnaline täiend esineb sagedamini nimetavas või omastavas käändes. Selle järgi on meil tegemist n i m e t a v a l i s e (e. nominatiivse) ja o m a s t a v a l i s e (e. genitiivse) liitumisega.

Näit.: 1) *klaaspurk, põldohakas, aegsütik, keelpill;*
2) *klaasivabrik, põllutöö, leivaahi, südamesõber, lennuasjandus.*

Harvemini esineb nimisõnaline täiend ka muis käändeis: *sõttaminek, kooliskäitja, teelolek, tööleminek, terveksaamine, headsoovija, töötatööline.*

8. Nimisõna + nimisõna.

Kui täiendsõna on ainsuse nimetavas või konsonanttüveline, kirjutatakse ta oma põhisõnaga kokku.

Näiteid: *vaskkatel, vesiveski, lagipea, hõbelusikas, kuld-nokk, teravili, kordmagu, kunstiid, käsitöö, naisarst, hingamiselund, töölisklass, tootmisvahend, inimsugu jt.*

Täiendsõna ainsuse omastavas.

Omastavaline täiend kirjutatakse põhisõnast lahku, kui ta osutab p ä r a l t o l e m i s t, k u u l u v u s t (enamasti kel- lelegi üksikule) ja vastab küsimustele: *kelle, mille päralt? kelle, mille oma?*

Omastavaline täiend kirjutatakse põhisõnaga kokku, kui ta väljendab liiki või laadi ja vastab küsimustele: mis liiki? mis laadi? missugune?

Lahku:	Kokku:
(selle) kase mahl	kasemahl (missugune, mis liiki mahl?)
(selle) sea jalg	seajalg (missugune, mis liiki jalg?)
(selle) linnu laul	linnulaul (mis liiki laul?)
(selle) linna elanikud (mille elanikud?)	linnaelanikud (elanike liik)
(selle) vabriku korsten	vabrikukorsten (korstna liik, mitte elamukorsten)
(selle) küünla tuli	küünlatuli (tule liik)

Nimisõna omastavas käändes kirjutatakse põhisõnast lahku, kui tal endal on täiend.

Kokku:	Lahku:
kolhoosikari	Rannamäe kolhoosi kari
vankriratas	raudtelgedega vankri ratas
keeleõpetaja	eesti keele õpetaja
raamatukauplus	vanade raamatute kauplus

Kui aga see täiend kuulub kogu liitsõnale, kirjutatakse omastav põhisõnaga kokku. Näiteks *tähtis keeleküstmus* (täiend *tähtis* kuulub liitsõna *keeleküstmuse* juurde, samuti: *sotsialismimaa töökangelane* jt).

Täiendsõna mitmuse omastavas.

Nimisõna mitmuse omastav kirjutatakse põhisõnast hari-likult lahku, kui ei ole erilist põhjust ega vajadust kokku-kirjutamiseks. Näiteid: *majade katused*, *sõnade valik*, *värvide küllus*, *lehtede kahin*, *linnade elanikud*, *loengute sari*, *vigade parandus* jt.

Erandlikult kirjutatakse nimisõna mitmuse omastav põhisõnaga kokku, kui ta moodustab põhisõnaga kindla mõiste ja kui on vaja osutada täiendi liigilist tähendust.

Näiteid: *lasteaed, naistearst, teadetebüroo, vöörastemaja* jt.

L a h k u:

K o k k u:

vanemate armastus laste vanematearmastus (armastus vastu (vanemad armastavad lapsi) vanemate vastu)

M ä r k u s: Siltidel, templitel ja kuulutusplakatil võib kergloetavuse pärast pikemaid sõnu kirjutada ka lahku.

9. Harjutus. Kirjutada sulgudes olevad sõnad kokku või lahku.

„Siit nüüd (adra + jälg) ja (ratta + roobas) üle värske (kevad + künni) käib...“ (M. Raud). Gorki nimega on (maa + ilma + kirjanduses) seotud uus (loomingu + meetod) — sotsialistlik realism, mis on inimese (kunsti + loomingu tipp + saavutuseks). Möödunud aastal võtsid paljud (tööstus + transpordi + ja ehitus + ettevõtted) endile kohustuse täita sõjajärgse stalinliku (viisaastaku + plaan) nelja aastaga. (Rahva + demokraatia + maade) mitmekülgsed (edu + sammud) on tingitud Nõukogude Liidu väärtuslikust ja omakasupüüdmatust abist. Ostetakse (turu + hindadega mee + vaha, seebi + rasva, looma + karva, mere + rohtu ja hobuse + saba + jõhvi). Makarenko raamatus „Pedagoogiline poeem“ pole kirjaniku (fantaasia + kujusid), vaid see on jutustus (töö + kogemustest), nõukogude töötaja (auto + bio + graafia). (Kunsti + seksiooni) istungil esines nõukogude (heli + looja) Šostakovitš, kes kõneles (muusika + kultuuri) määratust arenemisest Nõukogude Liidus. Oma (huvi + alased) arendavad noored rohkearvulistes (isetegevus + ringides). (Tööstus + ettevõtete) vooluga varustamiseks ja tuhandete hektaaride (niisutus + probleemide) lahendamiseks püstitati võimas (hüdro + elektri + jaam). Sõmer-

palu sovhoosi (põllu + töö + brigadir) on lasknud juba aegsasti korda seada oma (võitlus + vahendid — põllu + töö + riistad ja + masinad). Kuulati Donbassi (rajooni + komitee partei + organisaatori) jutustust sealsete (tööstus + ettevõtete) sõjajärgsest taastamistööst. Viljakat tööd teeb (spordi + seksioon). Vaataja silme ees avardub meie (naaber + vabariigi) loodus. Iga kuuga mehhaniseeritakse (põlevkivi + kaevandusi) järjest rohkem. Alustati eeltöid ulatuslikeks (maa + parandus + töödeks). („Elektri + hõõg, soojus + tarm, töö + pinge) anduv, kuid karm siin traktoreid loob põldureile . . . .“ (E. Hiir). Tennis nõuab äärmist tasakaalu (keha + liigutustes), kiiret (jalgade + tööd, õla + vöö + liikuvust ja + täpsust). Üleliidulise (keha + kultuuri + kompleks) VTK on Nõukogude Liidu kehalise kasvatuse riikliku süsteemi aluseks. (Töö + viljakus) on (ühiskonna + korra) võiduks kõige tähtsam. Leedu noortes (põllumajandus + artellides) on käsil (ettevalmistus + tööd) (kolhoosi + asulate) ehitamiseks. (Käibe + vahendite + ringluse) kiirendamine on tähtis rahvamajanduslik ülesanne. Põllumajanduse Ministeerium ning kohalikud (partei + ja nõukogude + organid) peavad hoolitsema selle eest, et kolhoosides arendataks võrdselt kõiki (maa + viljeluse + ja looma + kasvatuse + harusid). (Lukk + seppade + noorte + brigaadis) täideti (töö + norme) vähemalt 130-protsendiliselt. Tallinna (Vineeri + ja Mõõbli + vabriku töötajate + kollektiiv) on tulnud edukalt toime tootmisülesannetega. „Ent veel tuli käia (kannatuste + radu), raskes sõjas pidu muutus (surma + peoks). (Lapse + märk) ta otsalt jäljetumalt kadus, (vaimustuse + tuli) küpses karmiks teoks.“ (D. Vaarandi).

9. Omadussõna (või arvsõna) või pöörd sõna + nimisõna.

Liitnimisõna täiendsõnaks võib olla ka omadus- või arvsõna, mis liitub nimetavaliselt põhisõnale ja jääb käändumatuks kõigis käändeis.

Näiteid: *väikerahvas, suurlinn, vanasõna, noormees, hapu-
oblikas, üksmeel, kolmnurk, kuustahukas.*

Nimetava asemel võib olla omadussõna lühemal kujul.

Näiteid: *tooraine, võõrkeha, lühikursus, pisielukas, kiir-
kiri, sirgjoon, punapõsk, sinisilm, kõrgraba jt.*

Rahvusvahelistel omadussõnadel jääb niisugusel korral
ne-lõpp ära.

Näiteid: *agraarolud, administratiivkaristus, normaalolu-
kord jt.*

Liitnimisõna täiendsõnaks võib olla ka pöördõna tüvi ja
selle käändelised vormid.

Pöördõnaline täiendsõna liitub tavaliselt konsonanttüve-
liselt.

Näiteid: *nuumvasikas, tõmbsoon, parknahk, porskkaev,
pressraud, hõõglamp, rändrahvas, kopeerpress jt.*

Pöördõna käändelistest vormidest võib täiendsõnadeks
olla oleviku kesksõna, *ma-* ja *da-*tegevusnimi
ja *mine-lõpuline* teonimisõna ning tegijanimi.

Näiteid: *põlevkivi, tegevltige, magamaminek, sõitasoovija,
söömataolek, niitmasttulija, elamisluba jt.*

Omadussõna kirjutatakse nimisõnast üldiselt lahku. Kokku
kirjutatakse ainult siis, kui see moodustab koos nimisõnaga
eritähenduselise sõna.

L a h k u:

väike rahvas, vana mees,

K o k k u:

*väikerahvas, vanamees, uus-
uus aasta, põlev puu*
aasta (1. jaanuar), põlev-
kivi

Konsonanttüveline omadussõna kirjutatakse nimisõnaga
alati kokku.

Näiteid: *nüüdisaeg, kinnistäht, ühiskeskool, normaalaeg, toorained, kultuurinimene, agraarolud jt.*

10. Nimetavaline (nominatiivne) liitumine.

Nimetavalisel ja omastavalisel nimisõnade liitumisel on tähenduslik vahe. Seepärast tuleb eelkõige kindlaks määrata, missugune tähendus on nimetavalisel ja missugune omastavalisel liitumisel, et kumbagi liitumist tarvitada õigesti.

Näiteid:

Nimetavaline	Omastavaline
liitumine	liitumine
terasviil (terasest tehtud viil)	teraseviil (viil terase viilimiseks)
raudahi (rauast tehtud ahi)	rauaahi (ahi raua sulatamiseks)
tütarlaps (naissoost laps)	tütrelaps (tütrel oma laps, võib poeg või tütar olla)
käsikiri (kirjutatud, trükimata teos)	käekiri (teatavale inimesele omane kiri)

Nimetavaline liitumine esineb järgmistel juhtudel:

1. Täiendsõna tähendab materjali e. ainet, millest põhisõnaga väljendatud ese on tehtud või koosneb.

Näiteid: *terassulg, nahkkinnas, klaasnõu, vaskkatel, plekkatus, õlgkatus, viltsaapad, siidriie, siidkleit, pottahi, kivimaja, palkmaja, nõorredel, lõuendpuri, piparkook, plüüsmööbel, lumimemm, pitskrae, sulgpadi, paberraha, kipskuju, steariinküünal, pappkast, terasplaat, hõberaha jt.*

2. Täiendsõna tähendab põhisõnaga väljendatud eseme kuju, millena ta esineb, või olulist tunnust.

Näiteid: a) *aedlinn* (aiakujuline linn, linn-aed, s. o. linn, mis on ühtlasi aed), *juurvili* (juurena esinev vili), *käskkiri* (kiri, mis on ühtlasi käsk), *põhikiri* (põhjaks, aluseks olev kiri), *asitõend*, *linnrütk*, *sihtjoon*, *märklaud*, *pidupäev*, *piduõhtu*, *rongkäik*, *piltmõistatus*, *kiiktool*, *lõõtspill*, *hõimrahvas*, *rindkuju*, *tillkapsas* jt. b) *lehtpuu* (oluliseks tunnuseks on lehed), *okaspuu*, *sarvloom* (selle looma oluliseks tunnuseks on sarved), *kilpkonn*, *poeglaps*, *tiibklaver*, *härghöövel*, *kaelkirjak*, *kiudlina*, *sõrgloom*, *sulgloom*, *soomusrong*, *okastraat*, *raamsaag*, *rohtlaas*, *keerdtrepp*, *tükksuhkur*, *lakk-kingad*, *nurksulud* jt.

3. Täiendsõna tähendab põhisõnaga väljendatud eseme seisundit ja asendit.

Näiteid: *piirjoon* (piiril olev joon), *piirjõgi*, *piirrigid*, *lõppkoosolek* (-lõpuks peetav koosolek), *lõppsõna*, *lõpparve*, *lõpppidu*, *lõppeksam*, *naaberküla*, *naabermaja*, *naabervald*, *põhilaud*, *otslaud*, *külgein* jt.

4. Täiendsõna tähendab põhisõnaga väljendatud eseme või olendi püsivat, olulist asukohta või olulist esinemisaega.

Näiteid: *mertsiga* (loom, kelle oluliseks asukohaks on meri, kes elab ainult meres, vrd. *mereloom*, kelle püsivaks, alatiseks elukohaks ei tarvitse olla meri), *merilillia*, *merivähk*, *põldpüü*, *põldhein*, *põldhiir*, *aedmaasikas*, *aedvili*, *metssiga*, *vesiroos*, *mägikits*, *metsvabarnad*, *metsõunapuu* jt., *talurukis* e. *talirukis* (rukis, mis kasvab ületalve), *taluvili* (*tälvivili*), *talvnisu* (*talvnisu*), *talvmüts* (*talvimüts*), *kevadpalitu*, *suviütlkond*, *suvi-vili*, *suvikübar* jt.

5. Täiendsõna tähendab eset või kehaliiget, mille abil on mingi tegevus esile kutsutud.

Näiteid: *vestiveski* (vee abil töötav veski), *pumpkaev* (kaev, mis töötab pumba abil), *õhkjahutus* (jahutus õhu abil; vrd. *õhujahutus* — jahutatakse õhku), *aurküte*, *vesiküte*, *gaasküte*, *elekterküte*, *elektervalgustus*, *gaasmürgitus*, *õhkpidur*, *õhk-*

puhastus, vesijahutus, vesivärvid, vesiravi, nikottinmürgitus, käsitöö, käsipall, käsimasin, jalgratas, jalgpall, jalgpedaal, peegelpilt, trükkteos, huulhäälik, purilennuk jt.

Märkus: Erandiliselt liitub vahendit tähendav täiendsõna mõnikord ka omastavaliselt: *kurguhäälik, rinnahingamine, tuuleveski, aurulaev, purjelaev jt.*

6. Mõnedes vanemais rahvakeelseis liit-sõnus.

Näiteid: *pottsepp, sadulsepp, plekksepp, kingsepp, kaupmees, kirikhärra jt. (elukutsed); kangaspuu, kangastelg, tugi-puu (töövahendid); mesipuu, laudlina jt.*

7. Mõningais saksa keelest laenatud sõnades, mis sellistena on enam-vähem muutumatult laenatud.

Näiteid: *postkaart, postkontor, postmark, tempelmark, kreiskool, koolmeister, pruutpaar jt.*

8. Keemilisi ühendeid tähistavais termineis.

Näiteid: *kloorvesinik, väävelsüsinik, soolhape, vesinikült-hapend jt.*

11. Omastavaline (genitiivne) liitumine.

Omastavaline liitumine esineb järgmistel juhtudel:

1. Täiendsõna näitab põhisõnaga väljendatud eseme või olendi funktsiooni e. otstarvet, s.o. milleks või kelle, mille jaoks on see ese või olend olemas.

Näiteid: *metallitehas* (tehas metalli töötlemiseks), *rahvamaja* (maja rahva kogunemiseks kultuurhariduslikuks tööks), *karjalaut* (laut kariloomade jaoks), *lapsevanker*, *veoloom*, *piimalehm*, *satajahu*, *lillepott*, *paberikorv*, *riidekapp*, *raamaturiil*, *põllumaa*, *heinamaa*, *aiamaa*, *veoauto*, *püügiriist*, *söögi-saal*, *piimamannerg*, *leivakott*, *kartulikorv*, *kirjapaber*, *akna-kate*, *õhuaken*, *kontserdisaal*, *puhkekodu*, *rauamaak*, *koolimaja*, *habemenuga*, *peavari*, *matuseplats*, *viljapeksumasin jt.*

Märkus: *s-* ja *ne-lõpulised* täiendsõnad liituvad oma põhisõnaga tavaliselt konsonanttüvelisena, kuigi täiendsõna väljendab funktsiooni (*kirjutuslaud, õmblusmasin, tootmisprotsess, elamistung* jt.).

Omastavaliselt tuleb *s-* ja *ne-täiendsõna* liita, kui *s-* või *ne-sõna* tähendab asja või olendit, millele või kellele põhisõna tegevus on sihitud.

Näiteid: *kirjanduselugeja, looduseuurija, kaugusemõõtja, vaimustuseavaldus, otsusevõimeline* jt.

Sõnades *vaenelaps, teinepool* (abikaasa) liitub *ne-line* täiendsõna nimetavaliselt ja siis käänduvad mõlemad sõnad (*vaeselapse, vaestlast* jne.), kuid ka neis sõnus tarvitatakse konsonanttüvelist liitumist: *vaeslaps, teisepool*.

2. Täiendsõna näitab laadi ja liiki (kuuluvuse, päritolu, koosseisu jne. alusel), vastates küsimusele *missugune?*

Näiteid: *õepoeg, vennatütar, naisemees, vallamaja, ühiskonnakord, meistritöö, linnulaul, vankrimürin, rahvakomme, pulmakomme, rahvasaadik, päikesekiir, lehmapiim* (piim, mis lehmalt saadud), *lambavill, vasikanahk, seapraad, loomaliha, põrsasült, hobusejõud, karujõud, tatratangud, raualadu, rukkileib* (leib, mis rukkijahust küpsetatud), *oasupp, nisuväli, masinakiri, õunamoos, kuusemets, lepavõsastik, õiekroon, seinatahvel, laualamp, külamees, linnakodanlus, ajaleht, päevatöö, pöördepunkt, olukord, seisukoht, rahvaharidus, maailmavaade, põllumees, vabrikutöeline, kooliõde* jt.

3. Täiendsõna näitab eset, millele on põhisõnaga väljendatud tegevus sihitud.

Näiteid: *kartulivõtmine, raamatukõitmine, põllukünd, sõnnikuvedu, heinategu, viljalõikus, katuseparandus, alkoholi-keeld, kaubatoodang, enesekriitika, leivatööstus, nahatööstus, viljakuivatus* jt.

4. Täiendsõna näitab põhisõnaga väljendatud tegija või töötaja tegevuse objekti või ala, kusjuures liitsõna tervikuna väljendab tegijat, ametit, elukutset.

Näiteid: *levaküpsetaja, korstnapühkija, pioneeri juht, autojuht, traktorijuht, lastearst, lastekasvataja, kartulipanija, heinaniitja, loomakarjane.*

5. Täiendsõna tähendab ainet ja põhisõna selle teatavakujulist osa või hulka, kusjuures liitsõna tervikuna väljendab aine osa või hulka.

Näiteid: *veetilk, liivatera, vihmapiisk, kullatükk, leivaraasuke, tolmukübe, mullakamp, klaasikild, suhkrutükk, taku-tort, niidijupp; heinakoorem, vereoja, tulemeri, rahvamass, meestesalk, linnuparu jt.*

6. Täiendsõna tähendab liiginime ja põhisõna sugunime.

Näiteid: *tammepuu, kuusepuu, stiakala, sirelipõõsas, sääseputukas, rukkivili, silmahammas, hurdakoer, jaanuarikuu, oktoobrikuu, jaanipäev, kolmapäev, nääripäev jt.*

7. Täiendsõna tähendab liiginime ja põhisõna selle iseloomustavat erinevust, kusjuures liitsõna tervikuna väljendab liiki, sageli halvustavalt.

Näiteid: *hobusekronu, mehemürakas, pisinolk, tüdrukutirts, kapiloks, jalgrattalugu jt.*

10. Harjutus. Liita järgnevad sõnad kas nimetavaliselt või omastavaliselt.

raud + tööstus, nahk + kasukas, tint + pott, vagun + aken, viilt + tuhvel, nurk + sulg, aed + linn, käsi + pall, jalg + tee, lõpp + sõna, vesi + küte, kloor + lubi, vend + naine, sõit + riist, laud + lamp, aeg + lugu, siid + kleit, hein + vedu, haridus + ministeerium, leib + labidas, vili + peks, juur + vili, ajalugu + teadus, mets + vaht, vanker + ratas, hein + kuhi,

õlg + katus, sõrg + loom, aken + eesriie, õlg + kuhi, valgus + allikas, õigus + mõistja, käsk + otsus, õun + supp, riist + võimlemine, mets + õun + puu.

11. **Harjutus.** Kirjutada täiendsõnadest *selg, raud, piim, mees, käsi, härg* ja *aed* nimetavalisi ja omastavalisi liitnimisõnu.

12. **Harjutus.** Liita põhisõnadele *ast, laps, leht, masin, tehase, tööline* ja *vilt* täiendsõnu nimetavas ja omastavas.

13. **Harjutus.** Kirjutada ajakirja „Eesti Bolševik“ mõnest artiklist välja kõik liitnimisõnad, nimetavaliselt liitunud sõnad ühte ja omastavaliselt liitunud sõnad teise rühma ning märkida igale täiendsõnale peale selle liik tähenduse järgi. *w*

12. Liitomadussõnad ja nende kokku- või lahkukirjutamine.

Liitomadussõna põhisõnaks on omadussõna, täiendsõnaks aga võib olla nimi-, omadus- või arvsõna.

ne-, line- ja *lik-lõp*ulised
liit-omadussõnad.

Kui põhisõnaks on *ne-, line-* või *lik-lõp*uline omadussõna, siis kirjutatakse see oma täiendsõnaga alati kokku.

Näiteid: *eestikeelne, meetrilaiune, heledavärviline, kümneaastane, Koidula-aegne, Emajõe-äärne, heatahtlik, kergeusklik* jt.

14. **Harjutus.** Kirjutada klambreis olevad sõnad kas kokku või lahku.

See (magistraal + kraav) on kaevatud viie meetri + pikkune). (Meetri + laiusi) (siid + kangaid) oli letil. Ära ole nii (upsakas + rumal) ja (sõna + kehv)! Kas tunnend seda (kinnis + tähte)? Eestlased on (väike + rahvas), kellel on kõik võimalused arenemiseks teiste NSV Liidu (väike

ja suur + rahvaste) hulgas. (Lapse + silmad) on (vesi + hallid) ja säravad (tume + rohelistena). See (taevas + sinine) (sits + rätik) sobib sulle (suure + päraselt). (Üle + vaade) (sõja + eelsest) (nõukogude + kirjandusest) oleks puudulik (laste + kirjandust) mainimata jättes. (Nõukogude + kirjandus) on (palju + rahvuseline) kirjandus. See kaev on (põhjatu + sügav). (Riikide + vahelised) suhted on reguleeritavad (rahvusvahelise + õiguse + normidega).

13. Nimi-, omadus- või arvsõna + omadussõna.

Kui täiendsõna väljendab sarnasust või võrdlust mingi esemega, siis liitub ta nimetavaliselt.

Näiteid: *süstmust* (must kui süsi), *jänes-arg*, *haudvaikne*, *hiirvagune*, *tuhkhall*, *vikerkaarikirju*, *kuldkollane*, *pronks-punane*, *meriroheline*, *piimvalge*, *õhkkerge*, *raudraske*, *klaas-sile*, *jõhوترav*, *niitpeen*, *kristallselge*, *kuldkaallis*, *surmkindel*, *lindprii*, *päevselge*, *koitkaunis*, *taevassinine*, *kirsspunane*.

(Nimisõnades *hauavaikus*, *koeratruudus*, *linnupriius* on omastavuline liitumine.)

Kui täiendsõna tähendab „millegi suhtes“, „millegi poolest“, siis liitub ta omastavaliselt.

Näiteid: *verevaene* (vaene vere poolest), *viljarikas*, *kohusetruu*, *veekindel*, *alkoholivaba*, *meetripikkune*, *maitse-peen* jt.

ne-, *line-lõpulise* põhisõnaga liitub täiendsõna omastavaliselt.

Näiteid: *sügavamõtteline*, *kaherublane*, *kahekeelne*, *hullumeelne*, *suureulatuseline*, *ühevanune*, *meretagune*, *teravamõtteline*, *teravaotsaline*, *heledajuukseline* jm.

Erandiks on juhtumid, kus liitsõna juba ilma *ne-lõputa* on

nimetavalise liitumisega: *üksmeel* — *üksmeelne*, *nüüdisaeg* — *nüüdisaegne*, *vokaallõpuline* jt.

Omadussõnad liituvad omavahel nimetavaliselt.

Näiteid: *kurtkuulus*, *hulljulge*, *magushapu*, *kibesoolane*, *valkjassinine*, *tumepruun*.

Sellised liitsõnad säilitavad sageli kaks eri mõistet, sulatamata neid uueks mõisteks.

Näiteid: *majanduslik-poliitiline* (majanduslik ja poliitiline), *marksistlik-leenintlik*, *tühipaljas* (tühi ja paljas), *valusraske*, *rumaluhke*, *lüürilis-romantiline*, *ajalis-ruumiline*, *mateemaatilis-füüsiline* (vt. *ne-lõpuline* täiendsõna).

15. Harjutus. Liita kas nimetavaliselt, omastavaliselt või konsonanttüveliselt ja põhjendada.

Võit + rõõmus, viis + aastak, meri + äärne, päev + selge, surm + haige, kaks + keelne, vili + rohke, haud + vaikne, saak + rikas, haud + vaikus, terav + mõistuseline, raud + raske, piim + valge, naaskel + terav, vesi + rohke, üks + meelne, kirss + punane, mees + kõrgune, terav + nurkne, võilill + kollane, kümme + aastane, täis + nurkne, jõhv + peen, kindel + käeline, nimi + sõnaline, tikk + sirge, nukker + meelne, leht + puine, hiir + vaikne, päike + paisteline, nüüdne + aegne, nõör + sirge, lind + priius, kolm + nurkne, lind + prii, koer + truu, taevast + sinine, alkohol + vaba, koit + kaunis.

16. Harjutus. Liita järgmised sõnad.

Kirjutus + masin, kinnine + täht, vaene + laps, õigus + mõistja, tervitus + marss, naine + kohtunik, harjutus + kool, seadus + tundmine, jalutus + käik, kinnine + vara, nüüdne + aeg, didaktiline + meetodiline, hobune + jõud, hobune + raud, rebane + nahk, väline + turg, veis + liha, kirjutamine + oskus, lugemine + himu, suitsetamine + vagun, valimine + leht, elustamine + katse.

17. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku või lahku.

Nõukogude Eesti saab igal aastal (naaber + vabariikidelt) sadade miljonite rublade eest (tööstus + ette + võtete seadmeid), (põllu + töö + masinaid) ja (mineraal + väetisi). (Tööstus + toodangu) (oma + hinna) alandamisest saadud (üle + plaanilise) (kokku + hoiu) (üld + summa) moodustas 1948. a. üle 6 miljardi rubla. Eesti NSV (Ülem + nõukogu) Presiidium autasustas seoses (rahvus + vahelise) (naiste + päevaga) 8. märtsil (au + kirjadega) 51 (ees + rindlikku) (nais + töötajat). Üle (vaba + riigi) toimub edukalt noorte värbamine (põlev + kivi + basseini) (töö + jõu + reserveid) (vabriku + tehase + koolidesse). Kuldselt ja (tagasi + pöördumatust) (lapse + east) kirjutab vene kirjanik Sergei Aksakov oma jutustuses („Bagrovi + poja + poja) (lapse + põlve + aastaid“). (Maa + ilma + sõja) (eel + õhtul) ilmusid trükist esimesed (pea + tükid) Maksim Gorki (auto + biograafilisest) jutustusest („Lapse + põlv“). Nõukogude (vennas + vaba + riigid) annavad meile (iga + külget) suurt abi. Eestis on (sõja + järgse) stalinliku (viis + aastaku + jooksul) loodud uus (tööstus + haru) — (põlev + kivi + gaasi + tööstus). Mitšurinskis algas (Mitšurini + nimelise) (geneetika + laboratooriumi) (kasvu + hooneis) (külma + kindlaile) aluseile parimate (viina + marja + sortide) vääristamine.

18. Harjutus. Põhjendada järgmiste sõnade puhul nimetavalist või omastavalist liitumist.

Nimetavaline liitumine: *õhkpidur, metallraha, raudnael, muldvaall, mägikits, rahvusküsimus, vesiveski, siidsukk, tintvedelik, kiiktool, naisarst, naisrätsep, nõöpnõel, kilpkonn, piduõhtu, elekterküte, vesiküte, vesiroos, suvinisu, postkontor, aiamaa, nisupüül, leivaahi, onupoeg, laulupidu.*

Omastavaline liitumine: *õhupuhastus, mäeronija, sügise-
tuul, keeleküsimus, söögilaud, kevadekuulutaja, siidikorv,*

tindipott, rasvaheeringas, lillekimp, naistearst, naisterätsep, piimanõu, leivasupp, riidekapp, hernehirmutis, enesepettus, rebasenahk.

N ä i d i s:

õ h k p i d u r — õ h k p i d u r d a b   õ h u p u h a s t u s — p u h a s -
(täiendsõna tähendab va-   tatakse õhku
hendit)

19. Harjutus. Liita klambreis olevad sõnad kas nimetavaliselt, omastavaliselt või konsonanttüveliselt.

a) Eesti teatri (aeg + lugu) on lahutamatult ühendatud meie (ärkamine + aegse) esimese (haritlane + naise) ja kirgliku (isamaa + lauliku) Lydia Koidula nimega. (Vaba + riigi) (partei + organisatsiooni) juhtimisel, (üle + liidulise) Kommunistliku (bolševike) Partei (Kesk + komitee) ja (selts + mees) Stalini juhtimisel saavutas Eesti NSV töötav rahvas (silm + paistvaid) tulemusi sotsialistlikus (üles + ehitus + töös). (Liit + vabariikides) toimus (esma + kordselt) (rahvas + kohtute) valimine. Eesti NSV (Ülem + nõukogu) Presiidiumi seadlusega määrati (rahvas + kohtute) valimised Nõukogude Eestis 6. veebruarile 1949. aastal. See poliitiline kampaania toimus ajal, millal nõukogude inimesed saavutasid hiilgavaid (tootmine + võite) (sõja + järgse) (viis + aastaku) (enne + täht + aegsel) täitmisel.

Kibedaks pilkeks (õigus + mõistmise) üle on kapitalistlike kohtute igasugused (protsess + reeglid), mis on (politseilik + kapitalistliku) terrori üheks väljenduseks töötajate vastu.

Nõukogude Liidu stalinlik (väline + poliitika) leiab suurimat (poole + hoidu) kõikjal (tööline + klassi) hulgas kogu (maa + ilmas). (Rahvas + demokraatia) maad sammuvad edasi oma (aeg + loolisel) (arenemine + teel) (Lenini + Stalini) geniaalsete ideede lipu all. Kogu (täna + päevane) (ees + rindlik) (ühine + kondlik) elu toetub nii oma praktilistes kui ka teoreetilistes avaldustes (marksismile +

leninismile) kui (ainus + õige) teadusliku (maa + ilm + vaate) alusele. Raamatu lõppu paigutatud (järel + sõna) kui (kunst + teose) mõistmist soodustavat lisandit tuleb (põhi + mõtteliselt) igati tervitada.

b) Ärge loopige (paber + tükke) põrandale, vaid visake nad (paber + korvi)! (Naaber + külas) asus endisel ajal (kihelkond + kool). Meie (koolimaja) köetakse (aur + küttega). (Hein + koorem) oli vajunud (lumi + hange). (Lumi + memmgi) oli hakanud sulama. Majad olid kaetud (õlg +, papp + ja plekk + katusega). Aias kasvas (lill + kapsaid), (aed + maasikaid) ja (okas + roose). Meie linnas asub mitu (raud + tööstus + käitist). (Üks + meelne) otsus äratas tähelepanu. Ta armastas väljenduda (sügav + mõtte- listes) lausetes. Külas juhtus suur (tuli + kahju). Rannas tiirles (meri + kajakaid). (Laud + veski) oli ehitatud kivist.

Ta ronis (kõis + redelit) mööda maja kolmandale korru- sele. (Käsi + kiri) oli valmis, see oli kirjutatud ilusa (käsi + kirjaga). (Pump + kaev) oli lähedal. Meil leidub (lai + ja kitsas + rööpmelist) (raud + teed). Kaebealust kaitses (naine + advokaat). Alles (hiline + sügisel) võis ta alata õppimist. (Põld + majanduse) tõstmine kõrgele tasemele on (siht + kindel) ja edukas Nõukogude Eesti (agraar + poliitika). Me elame (aed + linnas). (Kapitaal + töödeks) kogu (rahvas + majanduses) oli teisel (viis + aastakul) ette nähtud 133 miljardit rubla 64 miljardi rubla vastu esimesel (viis + aastakul).

14. Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine.

Kohanimi kirjutatakse l a h k u tema juurde kuuluvast üld- nimest:

1) kui üldnimi ei moodusta mingit kohanime lahutamatu osa ja kui kohanimi võib esineda ka üksi ilma üldnimeta: *Tombi tänav, Piusa jõgi, Haapsalu laht, Laiuse mägi, Üle- nurme sovhoos, Võidu kolhoos, Peipsi järv, Tartu linn jt.;*

2) kui kohanimena tarvitatavat omadussõna käänatakse koos üldnimega: *Must meri, Punane meri, Valge meri, Vaikne ookean* jt.

Kohanimi kirjutatakse kokku tema juurde kuuluva üldnimega:

1) kui üldnimi moodustab kohanime lahutamata osa, nii et kohanimi ei esine kunagi kohanimena ilma üldnimeta: *Piirisaar, Emajõgi, Kunimägi, Munamägi, Maarjamägi, Pühajärve* jt.;

2) kui üldnimeks on sõna maa: *Tartumaa, Eestimaa, Saksamaa, Prantsusmaa* jt.;

3) kui kohanimeks on ilmakaare nimetus: *Läänemeri, Põhjameri*.

20. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku, lahku või ühendada nad sidekriipsuga.

Juba (märtsi kuu) viimaseil päevil asusid paljud (Lääne maa) kolhoosid ja sovhoosid (talv vilja oraste) (pealt väetamisele). Kõikjal üle suure (Nõu kogude maa) toimuvad praegu laiaulatuslikud ettevalmistused Puškini-tähtpäeva pühitsemiseks. (Edu kolhoosis) lõpetati aegsasti (külvi tööd). (Püha järves) on (Sõsar ja Kloostri saar). Matkasin suvel (Saare maal, Nais saarel, Koit järvel), Porkunis ja (Ontika rannal). NSV Liidu laevad sõidavad (Mustal merel, Vaiksel ookeanil, Vahe merel, Põhja merel) ja mujal. (Kurni mägi) on ilusamaid mägesid Otepää ümbruses. (Tartu maantee) on korralikult sillutatud. (Ööbiku org) on Põlva lähedal.

15. Liitarvsõnad ja nende kokku- ja lahkukirjutamine.

Arvsõnadest	kirjutatakse	Eelneva arvsõnaga kokku
lahku eelnevast arvosast	kirjutatakse sõnad: -sada,	
ühelised, tuhanded, miljonid jne.	-kümme ja -teist(kümme).	

1002 = tuhat kaks	11 = üksteistkümme e. üks-teist
2000 = kaks tuhat	20 = kakskümme
3 000 000 = kolm miljonit	300 = kolmsada

Näiteid:

3768 = kolm tuhat seitsesada kuuskümme kaheksa;
 105 814 = sada viis tuhat kaheksasada neliteistkümme.
 Need reeglid on kehtivad ka järg- ja murdarvude kohta.

Näiteid:

3768. = kolme tuhande seitsmesaja kuuekümne kaheksas;
 1/3768 = kolme tuhande seitsmesaja kuuekümne kaheksan-dik.

Ka mitu, mõni, paar kirjutatakse järgneva teistkümme-d-ja sada-sõnaga kokku.

Näiteid: mitusada, mõnisada, paarsada, mitukümme jt.

Muude arvude ees kirjutatakse nad aga lahku.

Näiteid: mitu tuhat, paar miljonit, mõni tuhat jt.

Sõna pool kirjutatakse järgnevast sõnast l a h k u, kui ta tähendab millegi hulka (pool mida?), kusjuures ta käändub.

Näiteid: See kestis pool tundi, poole tunni pärast, pool liitrit, poole liitri, poolest liitrist jt.

Sõna pool kirjutatakse järgneva sõnaga kokku, kui ta moodustab nimetavalise liitumise ega käändu.

Näiteid: poolkuu, poolkera, poolhull, poolametlik, pool-muidu jt.

Murdarvud liitsõnades.

kaks ja pool aastat	kahe-ja-pool-aastane (2½-aastane)
neli ja kolmveerand meetrit	nelja-ja-kolmveerand-meetrine

21. Harjutus. Kirjutada sõnadega järgmised arvud:
17, 50, 200, 201, 450., 5000, 2 000 000, 3247., 107 000, 3719.,
23 047, 319 676.

22. Harjutus. Kirjutada järgnevas tekstis esinevad numbrid sõnadega.

Leningradlaste poolt algatatud sotsialistlik võistlus loosungi all „Viisaastak nelja aastaga!“ on muutunud üldrahvalikuks. Sellest võtab osa üle 90% meie töötajaist. Väärivate töösaavutuste eest on üle 40 000 inimese saanud stahaanovlase ja lööklase austava nimetuse, üle 2500 parema töötaja mitmesuguseilt tööaladelt on täitnud juba viie aasta töönormid ja rohkem.

Ainuüksi mullu säästsid meie ettevõtete ja käitiste rationaliseerijad riigile 35734000 rubla. Laialdaselt areneb võitlus üleplaanelise kasumi suurendamise eest. Vabariigi töötajad andsid möödunud aastal üle 120 miljoni rubla üleplaanelist kasumit. Käitistes, ettevõtetes, kaevandustes ja asutistes töötavad 36 ametiühinguklubi, ligi 15 000 punanurka, 450 mitmesugust isetegevuskollektiivi üle 10 000 osavõtjaga. Töötajate kultuuriliseks teenindamiseks on avatud üle 250 ametiühingute raamatukogu. Üle 25 000 töötaja on koondunud vabariigi suurima spordiühingu „Kalevi“ ümber. Pidevalt paraneb ametiühingu-organisatsioonide töö töötajate teenindamisel puhkuse ajal ja nende elutarbeliste vajaduste eest hoolitsemisel. Mullu suutsid ametiühingute sanatooriumid Pärnus ja Haapsalus ning puhkekodud puhkuse ajal teenindada ligi 15 000 inimest. Kosuva suvepuhkuse veetsid pioneerilaagreis ligi 7700 töötajate last.

(„Rahva Hääl“ 1949. a. nr. 78.)

16. Liit- ja ühendpöördsõnad ning nende kokku- ja lahkukirjutamine.

Liitpöördsõna põhisõnaks on pöördsõna ja täiend-

sõnaks mõni teine sõnaliik, tavaliselt kõrvalsõna või käändsõna.

Näiteid: *abielluma, autasustama, iseloomustama, ülehindama, tasakaalustama, kahekordistama* jt. (need on hilja tekkinud ja neid ei ole palju).

Ühendpöörd sõnade täiendsõnaks on kõrvalsõna, mida ei kirjutata kokku pöörd sõna pöördelistes vormides ega tegevusnimedes.

Kõrvalsõnad, mille abil pöörd sõnast omaette uue mõistega pöörd sõna moodustatakse, on: *ära, alla, ette, üles, kokku, välja, sisse, lahti, kinni, juurde, üle, edasi, tagasi, vastu, läbi, mööda, järele, peale, vahele, kätte* jt.

Näiteid: *ära kulutama, välja võtma, kinni jääma, sisse tungima, kokku tulema, tagasi pöörduma, vastu tulema, kätte saama, alla kirjutama, ette lugema, päralt jõudma, maha võtma, edasi ruttama, juurde tulema, lahti laskma, laiali ajama, segi paiskama, läbi rääkima, mööda minema, üles kündma, peale kätma, vahele jääma, järele vedama, sisse kukkuma, üle saama, välja lülitama* jt.

Ühendpöörd sõnadele on lähedased leksikaalsed sõnaühendid, milles pöörd sõna koos nimisõna osastava või mõne muu käändega väljendab teatava mõiste, nagu *osa võtma, korda saatma, hukka mõistma, kohut mõistma, verd jooksuma, vett jooksuma, heina tegema, kätt andma, matti võtma* jt.

Määrsõnad tavaliselt ei moodusta pöörd sõnaga liitpöörd sõnu. Sellised määrsõnad on näit.: *siin, siia, sitt, seal, sinna, sealt; eile, hiljuti, varsti, julgesti, sügavasti; paremini, toredamini* jt.

23. Harjutus. Moodustada ühendpöörd sõnu pöörd sõnast *ajama, andma, tegema, võtma, saama, jääma, laskma, panema*, kasutades eespool antud kõrvalsõnu.

Ühendpöörd sõnu kirjutatakse mõnedes vormides kokku, mõnedes lahku.

L a h k u kirjutatakse:

1) pöördelised vormid, mis on lauses öeldiseks: *lähen välja, mindi ära, loe ette, ärge lugege ette, on kokku tulnud jt.*

2) *ma-* (*mas-*, *mast-*) tegevusnimi, *da-* + (*des-*) tegevusnimi: *välja minema, ära tulema, välja minnes, ära tulles jt.*;

3) *nud-* ja *tud-*kesksõna, kui nad moodustavad pöörd- sõna liitaja (küsimused: mida teinud? mida tehtud? jt.): *mu sõber on tagasi tulnud, kiri on kätte saadud, raamat on läbi loetud jt.*

Märkus. Sel puhul on *nud-* ja *tud-*kesksõna ühenduses sõnadega *on, oli, olen, olevat, oleks* jne. Vahel võib o l e m a küll puududa, aga on kergesti juurdemõeldav, näiteks: *kõik on kohal, välja arvatud* (= välja on arvatud) *Meiaste.*

4) *ma-*tegevusnime ilmaütlev kääne (*mata-*vorm), kui see kuulub liitõeldisse (küsimus: mida tegemata?):

Ta on tagasi tulemata (mida tegemata?). *Kiri on ümber kirjutamata. Sõlm on lahti harutamata jt.*

Kokku kirjutatakse määr- ja kõrvalsõnaga:

1) *teo-* ja *tegijanimi*: *kokkuvõtmine, mahajätmine, vastuajamine, järelepärimine; väljamineja, mahajätja, vastu- võtja, järelepärija jt.*

2) *v-* ja *tav-*kesksõna: *väljaminev, kokkutulev, maha- jäetav, arusaadav, möödaminev jt.*

3) *nud-* ja *tud-*kesksõna, kui need esinevad omadus- sõnalisises tähenduses (vastavad küsimusele: missugune?): *tagasitulnud sõber* (missugune sõber?), *kättesaadud kiri, mahajäetud kinnas jt.*

4) *mata-*vorm, kui see esineb täiendina nimisõna ees (küsimus: missugune?): *tagasitulemata tuttav* (missugune tuttav?), *allakirjutamata kiri, vastuvõtmata raha, lahtilask- mata hobune jt.*

24. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku või lahku.

Ei võta kaua aega juba õhtul (välja + otsitud) riietesse pugemine. Konks-Adam on väimehele ja tütrele (appi + tulnud). Kaerapõllu võiks peaaegu (kokku + saada). (Läinud + aasta) on meil kriitika ja kirjandusloo alale toonud (silma + paistva) elavnemise. Lenini ideed määrasid konkreetse tee talurahvahulkade järkjärguliseks (kaasa tõmbamiseks) sotsialistlikule ülesehitustööle. Lenin ei piirdunud tööliste ja talupoegade liidu kui sotsialistliku revolutsiooni tingimuse (välja + selgitamisega). Kestva majanduskriisi tagajärjeks oli poliitilise olukorra (enne + nägematu) teravnemine niihästi kapitalistlike riikide (sise + elus) kui ka (rahvus + vahelistes) suhetes. Kapitaaltöödeks kogu rahvamajanduses oli teisel viisaastakul (ette + nähtud) 133 miljardit rubla 64 miljardi rubla vastu esimesel viisaastakul. Põllumajanduse edasise tõusu tähtsamaks tingimuseks on (maha + jäävate) kolhooside, sovhooside ja traktorijaamade (kaasa + tõmbamine) eesrindlaste tasemele. Kõigist nendest väärarvamustest, kõigist nendest vanast ühiskonnast (kaasa + toodud) harjumusteks muutunud ideedest, mõttekäikudest ja (ära + tundmistest) võib (lahti + saada) sel juhul, kui iga haritlane lülitub täielikult praktilisse ülesehitustöösse, olgu see tööstuses, põllumajanduses, kirjanduses või kunstis. Arstiabi kodanluse võimu ajal oli äriasjaks ja seetõttu (kätte + saadav) ainult rikkaile. Esimeses oli unustanud volitusele (alla + kirjutamata) ja tähtsaadetist ei saanud (välja + võtta). Palun teie korraldust, et (ligi + lisatud) kuulutus teadetetahvlile (üles + pandaks).

Pöörd sõnadest tuletatud nimi- ja omadussõnade kokku- ja lahkukirjutamine.

Nagu teo- ja tegijanimes, nii kirjutatakse kõrvalsõnad *ära, välja, kinni, ette, üles, tähele, korda* jt. kokku ka teistes pöörd sõnadest tuletatud nimi- ja omadussõnades: *tagasitulek, vastuvõtt, ettevaatlik, tähelepanelik, kordaminek, ärakiri, allakirjutanu, vastuvõtmatu* jt.

Kokku kirjutatakse pöördsonadest tuletatud nimisõnaga ka mõned määrsõnad, kui nad moodustavad kindla, väljakujunenud mõiste: *koju-tulek, varatõusja, muidusööja* jt.

Kokku kirjutada tuleb pöördsonadest tuletatud nimisõnu ja omadussõnu isegi siis, kui täiendsõnaks on tegevusnimi või mõni selle kääne, kui nad seejuures põhisõnaga moodustavad kindlakskujunenud mõiste: *magamaminek, olemasolu, saadaolev* jt.

Kesksõnu ja omadussõnu tuleb nende täiendsõnadega kokku kirjutada tagasihoidlikult: ainult siis, kui on tegu kindlakskujunenud mõistega (*südantlõhestav*), mitte aga iga juhusliku sõnaühendi puhul, mida hääldame liitsõnaliselt (*valgeks lubjatud sein*).

L a h k u:

andekaks peetav laps
sügavasti liigutatud mees
sõjas kannatada saanud isikud
joomist edendavad tegurid
kiita saanud õpilased
temale meeldiv ajaviide
puhtust armastav isik

K o k k u:

südantlõhestav
silmatorkav
käegakatsutav
kaugeleulatuv
vaimunäriv
meeltliigutav
kõikehaarav

Sõnad *vastu, ette, juurde, alla, peale, sisse, kätte, külge* jt. kirjutatakse pöördsonadest alati lahku, kui nad ei esine kõrvalsõnana, vaid kaassõnana. See on tunda ka rõhutamisest: esimesel juhul on *töötamine, jõudmine, tulek* rõhutatud, teisel *vastu, ette ja juurde*.

Lahku:

tema vastu `töötamine
tema ette `jõudmine
meie juurde `tulek
rongi ette `jäänud koer

Kokku:

tema `vastutöötamine
tema `ettejõudmine
meie `juurdetulek

Alati kirjutatakse kõikides vormides kokku liitpöördsonad, milles täiendsõna moodustab põhisõna lahutamatu osa: *alavääristama, tasakaalustama, abielluma, kooskõlastama, iseloo-*

mustama, iseäratsema, eesõigustama, auhindama, pillerkaartama, tasalülitama, alahindama, hädamaanduma, ülehin-dama jt.

25. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku või lahku.

Kõrgemate koolide ette seati ülesanne lähemate aastate jooksul vähemalt (kahe kordistada) eesti tehnilise intelligentsi kasvu. Kommunismi ideed valgustavad töötajaile teed nende võitluses (hinge vaakuva) kapitalistliku (maailma jõududega). Aga (lahku minek) jäi siiski tulemata. Näitleja lava (ette ilmumine) oli (läbi mõeldud) ja (järele kaalutud). (Ette valmistustest) (eel olevaks) põllutööhooajaks oleneb suurel määral kolhoosi (välja kujunemine) tugevaks, (iga külgselt) arenenud majandiks. (Käsil olev kõrs viljade) külv teostatakse (enne täht aegselt). (Järsult halvenenud) (ilmastiku olude) tõttu on (tänapäevaks kavatsetud) ühiskondlike tööde (hoog töö päevak) (edasi lükatud). Vabariigi kolhoosides, sovhoosides, traktorijaamades, hobulaenutuspunktides, põllumajanduslikes ühistuis ja (mujal toimunud) kevadkülviks (valmis oleku) proovid näitasid, et kevadkülvile (vastu minekuks) ollakse üldiselt korralikult (ette valmistatud). Masina remondiks telliti (juurde kuuluv) (üksik osa). ÜLKNÜ peab (kaasa aitama) demokraatliku ja (imperialismi vastase) leeri jõudude tugev-nemisele. Kasvatame (iga suguseid) raskusi ületama (val-mis olevaid) võitlejaid.

Huvitavaiks vaatlus- ja katsetuspaikadeks on meie kooli-des (käes oleval) aastal kujunenud (elav nurgad). Masina-traktorijaamal on käsil (eel olevaks) põllutööde hooajaks oma piirkonnas asuvate kolhoosidega töölepingute sõlmimine. Toot-misülesannetega (toime tulnud) tööliskollektiivi (au tasustati). Õpilased (üle hindavad) sageli oma saavutusi õppimises. Meie kõikide töö tuleb (koos kõlastada)! ÜLKNÜ XI kongress on (kokku tulnud) tähelepanuväärtsel ajal, millal nõukogude rahvas lahendab Lenini-Stalini partei juhtimisel edukalt üles-

andeid, mis on seotud sotsialistliku ühiskonna ülesehitustöö (lõpule viimisega) ja (järk järgulise) (üle minekuga) sotsialismilt kommunismile. Kohe pärast tööstusseadmete (kohale saabumist) alustati trükikojas vanade (ladumis masinate) (lahti monteerimist) ja nende asendamist moodsate seadistega. Nimetamisväärne osa (eel seisvate) majavalitsuste koostöökomisjonide valimiste (läbi viimisel) on täita linna ja rajoonide tööraha saadikute nõukogude (juurde moodustatud) alalistel elamumajanduskomisjonidel. Tööraha initsiatiivil on (välja jõutud) uutele võitlusliinidele. (Trammi alla jäänud) poiss pääsis kergete vigastustega.

17. Ees- ja tagasõnad.

Ees- ja tagasõnad kirjutatakse lahku neist sõnust, mille kohta nad käivad: *ahju juurde, seinä ääres, vastu akent, maja ees, piki randa, vastu tahtmist, metsa mööda, öö läbi, lõuna paiku, üle jõu jt.*

Ainult siis, kui ees- ja tagasõna nimisõnaga koos moodustavad mingi mäarsõna või määrusliku ütluse, kus mõlemad sõnu üksikult ja otseses mõttes enam ei tajuta, kirjutatakse nad kokku: *aegamööda, kõigepealt, naljapärast, jala-pealt, minupärast, vastumeelt, meeltmööda, sõnapealt, punkti-pealt, ülekaite* (minema), *ülepea* (üldse), *üleöö* (kiiresti üleöö kuulsaks saama), *käepärast, kohapeal* (asjaga tutvuma) jt.

18. Mäarsõnad ja muud kokku- ja lahkukirjutamise erijuhtumid.

Kui kaks sõna on sulanud nagu ühiseks mäarsõnaliseks mõisteks, kus mõlemat sõna üksikult ja otseses mõttes enam ei tajuta, kirjutatakse nad kokku.

L a h k u:

Iga päev toob midagi uut.

K o k k u:

Seda juhtub *igapäev*
(= alati).

Ma tulin juba *teine* kord.   *Teinekord* (= uuesti) ära tee seda!

Mis pärast juhtus, ta ei teadnud.   *Mispärast* te tulite?

Muu seas (= muude asjade hulgas) oli korvis ka õunu.   *Muuseas* (= muide) pean tähendama.

Sõna tahes kirjutatakse tavaliselt teise sõnaga kokku: *mistahes* [abinõu], *kustahes* [kohas], *igatahes*, *tahes-tahtmata*.

Sõnad *eba-*, *era-*, *esi-*, *hiigla-* (*hiigel-*), *igi-*, *kesk-*, *pisi-*, *põhi-*, *püsti-*, *sise-*, *üli-*, *läbi-*, *uhi-*, *võhi-*, *puru-*, *ime-*, *pool-*, *puht-*, *liht-*, *välis-* kirjutatakse järgneva sõnaga kokku.

Näiteid: *ebatõde*, *esimees*, *esiloeng*, *esmakordne*, *hiiglasuur* e. *hiigelsuur*, *igihaljas*, *keskkool*, *peamees*, *pisielukas*, *põhiküsimus*, *püstihull*, *püstiseis*, *segaeeskava*, *sisemaa*, *läbitoores*, *uhisuus*, *võhivõõras*, *puruhaige*, *imekena*, *poolhull*, *puht-teaduslik*, *lihtarv*, *välismaa* jt.

Sõna eri kirjutatakse põhisõnast *l a h k u*, kui ta tähendab *ise*, *omaette*, *lahusolev*, *eraldi*, *üksik*; *k o k k u*, kui ta tähendab *eriline*, *spetsiaalne*.

Näiteid:

eri sõna (= ise, eraldi, omaette sõna)	eriseadus (= eriline, spetsiaalne seadus)
eri vihik, eri võimalus, eri küsimus (= üksik, omaette küsimus)	eriarst, erikaal, eriteadus, (= eriline, spetsiaalne teadus)

26. Harjutus. Moodustada järgmistest sõnadest vähemalt 2 sellist lauset, kus „eri“ järgnevate sõnadega tuleb kirjutada kokku ja kus see tuleb kirjutada lahku.

Eri ala, eri töö, eri koosolek, eri tuba, eri vihik, eri kohustus, eri arst, eri haridus.

Näidis: Minu eriala on ajalugu. Elektrotehnika moodustab füüsika eri ala. Sel sõnal on kaks eri tähendust. Seda sõna tarvitatakse eritähenduses (erilises tähenduses).

Sõnad *eht, valmis, ise, päris, kogu* kirjutatakse järgneva sõnaga kokku või lahku:

1) kui *eht, valmis* jt. esinevad juhusliku täiendina, siis kirjutatakse nad lahku: *see on eht kaup, valmis tööd võib ära viia, päris hea, kogu päev* jt.

2) kui *eht, valmis* jt. moodustavad nimisõnaga kindla, väljakujunenud mõiste, siis kirjutatakse nad järgneva sõnaga kokku: *ehtrite, ehtriselik, valmisriided, isemeelne, isesõitja, koguarv, pärismaalane, pärisort* jt.

Sõnad *pool, poole, poolt* kirjutatakse lahku käändsõnast — *igal pool, ida poole, lõuna poolt, kokku aga abi- või määrsõnaga* (mis ei käändu või käändub osaliselt, nimelt kolmes kohakäändes) — *siinpool, siiapool, siitpoolt, tahapool, ülespool* jt.

Sõnad *haaval* ja *pidi* kirjutatakse eelmise sõnaga kokku: *ükshaaval, vähehaaval, kättpidi, ninapidi* jt.

Märkus: Kui käändsõna ees on mingi tema kohta käiv täiend, siis kirjutatakse *haaval* ja *pidi* põhisõnast lahku: *teist jalga pidi, ühte nurka pidi* jt.

Sõnad *kaupa, viisi* tagasõna tähenduses kirjutatakse kokku ainsuse, lahku mitmuse kujuga:

Kokku:

osakaupa, järgukaupa, paari-
kaupa, tüki viisi, kuuviisi jt.

Lahku:

osade kaup, järkude kaup,
paaride kaup, tükkide viisi,
kuude viisi jt.

Sõnad *kombel, moodi* kirjutatakse eelmisest sõnast lahku, sest neil on tagasõna tähendus: *lapse kombel, kunstniku moodi*. Ainult kui need sõnad sulavad eelmise sõnaga liit-

määrsõnaks, kirjutatakse nad kokku: *imekombel, õnnekombel, mehemoodi töötama jt.*

Sõnad *võitu* ja *ohtu* kirjutatakse eelneva sõnaga alati kokku: *plikaohtu, napivõitu, segasevõitu.*

Kui sõna *teel* esineb tagasõna tähenduses, siis kirjutatakse ta eelmisest sõnast lahku: *telefoni teel, raadio teel, kirja teel jt.*

27. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku või lahku.

Neid küsimusi saab lahendada (koha peal). Lahkuge rivist (paari kaupa)! Tasu saadakse (kuu viisi), aga tööd tehakse (päevade ja ööde kaupa). Seda arstimit tarvitage (tilk haaval). Ametiühingu organisatsioonide senises töös esinevate puuduste juured pesitsevad Eesti NSV Ametiühingute Nõukogu osakondade ja (oma pead jäetud) käitiskomiteede puudulikus organiseerimisoskuses. „Kui (vastu meelt) päev pilvist vaatab alla ja varakult ju silmapiiril kaob.“ (Puškin). Kõnelesin oma (töö plaanist) (iga tahes) (lülil vanemale). Tule minu (akna alla) (teine kord), siis näitan sulle oma (toa lilli). Täida see korraldus (jala pealt) ja hangi ka uusi (taga vara osi)! (Muu seas) peab nentima (tõsi asja), et õpilane Kuusemäe on selles ürituses olnud pisut (pealis kaudne). Pääsime tulema (õnne kombel). Need (kleidimoed) on (ilusa võitu), sobivad eriti (plika ohtu) tütarlastele. Meie käitise stahhaanovlaste (töö kogemustest) kuulsin lähemalt (raadio teel). Need tsitaadid pole mul praegu (käte pärast), hiljem saadan nad teile (kirja teel). Rong saabus (punkti pealt). Töötasin (harjutuste kallal öö läbi) ja suutsin oma ülesande õnnelikult (lõpule viia). Ära pahandu, ütlesin seda (nalja pärast)!

28. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kas kokku või lahku.

Edasi kalurikolhoosis Selistes valmis ennetähtaegselt (uhi uus) kakuum. Stalinlike viisaastakute ajal oli kommunistlik noorsooühing sotsialistliku tööstuse ja kollektiivse põllumajanduse ehitajate (esi ridades). Sa oled (püsti naljakas)! Olen õppinud (eesti, vene, ukraina, poola ja lapi keelt). Kõnelesin brigadiriga homse (töö asjus). (Une puuduse) all kannatamine mõjub organismile kurnavalt. Nõukoguliku (teaduse alal) töötavad silmapaistvad teadlased. Eilsel (koos olekul) võeti vastu (eri otsus) kanala (asutamise kohta). (Töö eest saadava) tasu väljaarvestamise aluste üle ilmus (eri ajakirjas) artikkel, milles on ühtlasi (ära toodud) neid küsimusi puudutav (eri määrus). Noorte (ise tegevus kunsti ala) on äratanud laialdast tähelepanu. Sotsialistlike (suur käitiste) tööd juhitakse (plaani päraselt). Hulk (üli õpilasi) viibis meie kolhoosis suvisel (õppe praktikal). Haiget ravis (kurgu haiguste eri arst). (Liikuva lambi tuli) vilkus veel kaua pimeduses. (Põllu töö lüli töö korraldamiseks) tekkis (eri arvamusi). (Grupi juht) evis (raadio tehnikas) oma (eri alal) esmajärgulisi teadmisi. Seda ütlesin (pool kogemata). Oleme selles linnas (võhi võõrad). Täna on Võidu kolhoosi (aasta pea koosolek). Kas vee (eri kaal) on suurem kulla (eri kaalust)? Minu õde valiti kolhoosi (esi meheks). Meie kooperatiiv turustab ainult (hea kvaliteedilist) (valmis kaupa). Ka (põllu majanduses) muutus (päris orjalik) kord arenemise kammitsaks, sest (küla kodanluse) tekkides näitas vabal (kokku leppel) toimuv töö suuri paremusi (orja töö) asemel. Tema esinemine oli (eht naiselikult) meeldiv ja siiras. (Valimiste eel seisvate) ülesannete lahendamine toimus edukalt.

19. Sidekriipsu tarvitamisest liitsõnus.

Sidekriipsu tuleb tarvitada liitsõnus:

1) lugemise hõlbustamiseks: *ettekannete-õhtu, tagavara-rehepeksumasin, kirjavahemärkide-õpetus, õigekeelsus-sõnaraamat, külmtoidu-lustikas, ühepäeva-liblikas* (liiga

pikad sõnad); *lökk-kelk, plekk-karp, kohtu-uuriija, kuu-uuriija* (kolm või enam ühesugust tähte kõrvuti) jt.;

2) kui põhisõnal on mitu täiendsõna ja vastupidi: *alg- ja kutsekool, koolivennad ja -õed* jt.;

3) pärisnimedes, nagu *Lõuna-Eesti, Põhja-Euroopa, Koidula-aegne, Liiva-Hannus* jt.

4) sõnade ühendamisel, nagu *luud-kondid, mehed-naised, siia-sinna* jt.

5) numbrite, tähtede, sõnaosade kokkukirjutamisel: *2-aastane, T-kujuline, lik-lõpuline* jt.

Märkus. Sidekriipsuga liitsõna poolitamisel tuleb sidekriips asetada ka järgneva rea algusse.

29. Harjutus. Kirjutada klambreis olevad sõnad kokku, lahku või ühendada sidekriipsuga.

Ühtekokku laseb (Keila Joa) (kala kasvatus maja) eeloleval kevadperioodil riikliku tähtsusega (vee kogudesse) 20 miljonit (vääriskala maimu). Tuleb selgitada (vastu võtu tingimusi), (õppe ja elukondlikke) tingimusi (vabriku tehase koolides). (Rahva kohtud) on nõukogude (kohtu süsteemis) põhilülid, sest suur osa kõigist (kriminaal ja tsiviil asjust) allub (rahva kohtutele). (4 klassiline) (maa algkooli) hoone on (ühe korruseline) (kivi ehitis). Vabariikliku ülevaatuse žürii poolt parimaks tunnistatud (üksik esinejaid soliste) premeeritakse (au kirjadega) ja kingitustega. J. V. Mitsurini õpetuse väärtuse parimaks näitajaks on tema õpetuse suur elulisus, selle õpetuse alusel on loodud uued (taime vormid ning sordid), uued (loomade tõud) ja uued (agro tehnilised) võtted. (Päevast päeva) kasvavad töötajate (kultuurilis poliitilised) nõuded. Tahame veelgi aktiivsemalt (kaasa aidata) (sotsialismi kommunismi) (üles ehitamisele) meie maal. (Juures olevate) jooniste järgi valmistame (välja saetud) lauaukkidest (nägus mugavaid) pesakaste (kooli ja kodu õuedesse) peatselt saabuvate (sulgu kuubedes) külaliste

jaoks. Komsomoli (koos olekuil) tuleb arutella ka küsimusi (töö distsipliinist ja kultuurist). Iga ELKNÜ (linna, rajooni ja maakonnakomitee) peab tõsist (tähelepanu) osutama asutiste komsomoli (algorganisatsioonidele). (Veise kasvatust) koos (hobuse, sea, lamba ja linnukasvatusega) on majandi (pea sissetuleku) allikaiks. Suuri tulemusi (töö mahu) vähendamisel on saavutanud (Budjonnoi nimelise) tehase kollektiiv. Peale (plenaar ja lõpp istungi) toimus kongressi töö veel eriseksioonides: (kirjandus, massiinformatsioonivahendite, kino, raadio, ajakirjandus, haridus, majandus ja sotsiaalsete teaduste ja eetika seksioonis).

30. Harjutus. Kirjutada klambrites olevad sõnad kas kokku, lahku või sidekriipsuga.

(Rahva demokraatia maade) (noor sugu) võtab aktiivselt osa demokraatliku (noor soo ühtsuse) tugevdamisest. „Kõrval (pool ringis) tulikaarena (maa aluse) (jõu kätkina), kustumatu (soojus lätena) tundub Koopi (sõe kaevand)“. (Erni Hiir). „Ju varakult meis hõõgus (luule ind) ja (taeva tuld) me aimasime endas“ (Puškin). (Doni äärsetes) kolhoosides ja sovhoosides on esimestest (aprilli päevadest) käsil massiline (kõrs viljade) külv. ÜAÜKN Presiidium otsustas korraldada 15. aprillist kuni 1. oktoobrini 1949. a. (ameti ühingute klubide), (kultuuri hoonete ja paleede), (raamatu kogude) ja (kino seadmete) (üle liidulise) (üle vaatuse). (Pea linna) (universaal magasinid) valmistuvad praegu (kevad suviseks) (hoo ajaks). (Edasi lükatud) ühiskondlike tööde (lau päevak) korraldatakse (nädala pärast). (Šeflus brigaad) oli pidanud loenguid ja vestlusi (rahvus vahelisest) (olu korrast), (sise poliitilistest) ja (rahva majanduslikest) (üles annetest) ning kollektiivse (maja pidamise) (ise ärasustest). Otse seoses Eesti NSV ametiühingute IX kongressiga avati (J. Tombi nim.) (Kesk kultuuri hoones) näitus ametiühingute tööst vabariigis. (Päikese paistelised) (kevad ilmad) soodustavad

(ehitus tegevust) (kolme korruselise) (elu hoone) juures. Hiljuti tähistasid kõik lapsed meie (kodu maal) (lindude päeva). Meie (Nõukogude maa) on kaetud tiheda (alg, seitsme aastaste ja kesk koolide) võrguga.

Baškiiri vabariigis on loodud ja arenevad edukalt (nafta, masina, ehitus, keemia ja elektrotehniline tööstus), on rekonstrueeritud ja laiendatud (metallurgia tööstust), on ehitatud uued (raud teed) ja on võrsunud (tööstus linnad). Baškiiria (põllu majandus) on sotsialistliku (ümber korralduse) tulemusena muutunud (maha jäänud) (era omanduslikust) killustatud majandusest suureks mehhaniseeritud (ühis maja pidamiseks). Poltava lähedal (metsa vahelistel) (liiva künkail) asetses (pool lagunenud) (hoonete kogu), (ala ealiste) (seaduse rikkujate) koloonia, kuhu 1920. a. sügisel saabus Anton Makarenko. Komsomol on (üles kasvatanud) ja aktiivseks tegevuseks (ette valmistanud) hulga noori, kelle (õitsele puhkenud) talendid kaunistavad praegu meie nõukogude kunsti.

20. Tuletamine liidete abil.

Vaadeldes sõna tähenduslikke osi nägime, et sõna koosneb kõigepealt põhitüvest e. juurest, milles sisaldub teatava sõnarühma põhitähendus. Nii on sõna *ela* põhitüveks e. juureks järgmistele sõnadele. *elanik, elamine, elamu, elamus, elamuslik, elamustama, elanikkond, elatama, elatis, elatus, elav, elavdama, elavnema, elavus, elajas, elajalik, elajalikkus*.

Põhitüvedest e. juurtest saame tuletada uusi sõnu tähenduslike sõnaosade abil, mis liituvad vahetult juurele.

Sõnaosa, mille abil tuletame põhitüvest (juurest) uusi sõnu, nimetatakse liiteks e. sufiksiks, liite abil moodustatud sõna nimetatakse sufikssõnaks.

Põhitüvest *ela-* moodustasime sufikssõnu liidete *-nik, -mine, -mu, -mus, -tus, -jas* jne. abil.

Grammatilise tähenduse annavad sõnale eriti tunnused ja lõpud.

Näiteid põhitüve, liite, tunnuse ja lõpu kohta:

1. el-u - kond - likku - de - ks   2. el-u - ne - ksi - n

juur	liide	liide	liide	mitmuse tunnus	käände- lõpp	juur	liide	liide	tingiva kõneviisi tunnus	pöörde- lõpp
------	-------	-------	-------	-------------------	-----------------	------	-------	-------	--------------------------------	-----------------

Eesti keel on rikas liiteilt. Näiteks juurest *el-* saame tuletada järgmisi sufikssõnu: *elu, elukas, elukond, elukondlik, eluline, elund, elundik, elundiline, elundkond, eluneja, elunema, elus, elusalt, elustama, elustuma, elustus, elusus, elutama, elutsema, elutu, elutus.*

Paljud liited aga esinevad meil ainult teatavais sõnus, nende abil ei tuletata enam uusi sõnu, s. t. nad on muutunud ebaproduktiivseks. Näit.: *-as*: koobas, teivas, kungas; *-k*: saak, söök, jook; *-sk*: karask, linask, lorask; *-s*: ilus, hoolas, rõõmus jt. Mõned liited on kadunud (või peaaegu kadunud) meie ühis- ja kirjakeelest. Näit. omandusliited e. possessiivsufiks, mida esineb sageli rahvalaulus: *-ni, -si, -sa* e. *-na*; *taevas kõikus tullessani* (minu tulles), *mina hulgun üksillasi* (sinu ustel), *tullessana* (tema tulles). Siia kuuluvad ka kirjanduses harva esinevad *ealdasa, kasvuldasa, keeeldasa* (oma ealt, kasvult, keelelt).

Järgnevas vaatleme peamiselt elujõulisi e. produktiivseid liiteid.

Liidete abil võib tuletada käandsõnu (nimi-, omadussõnu), pöörd sõnu ja määrsõnu. Selle järgi saame neli rühma liiteid:

- a) nimisõnaliited: õpilane, tööline, kalur;
- b) omadussõnaliited: jõuline, eesrindlik, kaudne;
- c) pöörd sõnaliited: töötama, elunema, kõnelema;
- d) määrsõnaliited: julgesti, paremini, kohastikku.

Liited võivad liituda:

- a) konsonant- või vokaaltüvele: lõplik, õnnelik;
- b) nimetavalisele või omastavalisele
tüvele: söökla, mäestik;

- c) ainsuse või mitmuse tüvele: keeleline, mehine;
 d) tugeva- või nõrgaastmelisele tüvele: tarkus, kännustik.

21. Tuletusliited.

Nimisõna liited.

Isikut ja tegijat väljendavad liited.

-ja tähendab tegijat üldises mõttes. **-ja** liitub *ma*-infinitiivi tüvele.

Võttja, töötaja, tootja, looja, hageja (kohtuliku nõudehagi esitaja), *tegija, valija, olija, viija, agiteerija*.

Meenutada, millal on liite **-ja** ees *-e-*, millal *-i-*.

-ur tähendab isikut või asja, kes (mis) tegutseb millegagi püsivalt, kel on alatine tegevus, elukutse, funktsioon. **-ur** liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele.

Valgur, sõdur, sihtur, piilur, kujur, taidur, kangur, kaevur, võlur, pelgur; sulgur, pidur, puhur (lõõts), *viipur* (maisel, pendel), *sidur* (masinaseadis); *tegur, mõjur, ajur*.

Võrrelda *ja-* ja *ur-*liiteliste sõnade tähendust.

-nik tähendab isikut püsivas elukutselises tegevuses. Liitub peamiselt käändsõna nimetavalisele kujule, erandlikult ka mõnele muule vormile või sõnaliigile.

Aednik, kunstnik, kodanik, üürnik, laevnik, kolhoosnik, elanik, kümnik, ratsanik, kirjanik, põgenik.

-lane tähendab isikut rahvuse, asukoha, ameti, tegevuse, maailmavaate jne. järgi. Liitub peamiselt tugevaastmelisele tüvele; lühivärtelistes sõnades täis-, pikavärtelistes sõnades kaashäälikule. Erandiks on mõned kohanimetuletised: *narvalane, harkulane, eestlane, venelane, tallinlane, teadlane, sportlane, moskvalane, lööklane, stahhaanovlane, leeninlane, par-*

teilane, sõdalane, üksiklane, ametiühinglane. Erandlikult liitub *-lane* nõrgale astmele sõnades *õpilane*, (aja)*loomane*, (sõja)*väelane* jne.

-line tähendab isikut, kes ajutiselt tegutseb millegagi või viibib kuskil. Liitub nõrgaastmelisele tüvele.

Marjuline, seeneline, heinaline, abiline, üüriline, laadaline, külaline, piduline, veskiline jne.

Mõned *-line*-sõnad tähendavad ka kestmamat tegutsemist (*tööline*) või püsivamat päritolu (*põrguline*).

-nna ja **-tar** tähendavad naissoost isikut või olendit. Liituvad tavaliselt ainsuse omastavale. Erandiks on sõnad *inglistar* ja *prantsustar* ja mõned kohanimedest tuletatud sõnad.

Eestlanna e. *eestitar*, *sõbranna* e. *sõbratar*, *tantsijanna* e. *tantsitar*, *tatarlanna*, *õpetajanna*, *poolatar*, *kaunitar*; *tartlanna*, *tallinlanna*, *lätlanna*.

Mõnes sõnas on *-nna* ja *-tar* erineva tähendusega: *vürstinna* (vürsti naine), *vürstitar* (vürsti tütar).

31. Harjutus. Leida iga isikut tähendava liite kohta 3 sõna.

32. Harjutus. Käänata peakäändeis sõnu: kunstnik, kolhoosnik, moskvalanna, sõbratar, mitšuurinlane, stahaanovlane.

Peale loeteldute väljendavad isikut või olendit järgmised liited:

-ik: *isik, saadik, pealik, lemmik, õnnik* (õnnelaps), *noorik, imik, kaksikud, jooksik*.

-s: *vennas, karjus, hulgas, kerjus*.

-kas: *narvakas, harjukas, elukas, setukas*.

-ar: *joomar, söömar, roimar*.

33. Harjutus. Määrata järgnevas tekstis isikut ja tegijat tähendavad liited ning nende funktsioon.

Delegaatide hulgas on Donetsi basseini noored kaevurid, Gorki masinaehitajad, Uurali metallurgid, Bakuu naftatöölised, Usbekistani puuvillakasvatajad, Siberi ja Uurali kol-

hoosnikud ning noore nõukogude haritlaskonna esindajad. Tähistades M. Gorki sünniaastapäeva austab nõukogude rahvas temas geniaalset sõnakunstnikku, oma suurt poega, töörahva ennastsalgavat sõpra ja kommunismi eest peetava võitluse innustajat.

Kohta, ala ja kogu väljendavad liited.

-la tähendab kohta, asupaika.

Võimla, söökla, haigla, nõuandla, tagala, asula, rehala, sigala.

-kond tähendab teatavasse piirkonda või teatavale alale kuuluvate isikute või asjade kogu, ka piirkonda või ala ennast. Liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele, välja arvatud ühesilbilised (*maakond*) ja kahesilbilised lühivärtelised (*vestikond*). Tegijanimes lisandub *-ja-* ning *-kond* vahele sidehäälik *s* (*õpetajaskond, lugejaskond*).

Inimkond, ühiskond, tööliskond, õpilaskond, koolkond, teaduskond, piilkond (salk piilureid), toimkond, piirkond, õhk-kond.

Põhjendada, miks kirjutame *linkond* ja *lipkond*.

-stik tähendab kogu või rühma, vahel ka ala, kus see kogu või rühm asetseb. Liitub nimisõnade nõrgaastmelisele tüvele (*mäestik, ratastik, põõsastik, tähestik*).

Maastik, saarestik, laevastik, sõnastik, tähestik, aineistik, tulestik, sõrestik, toestik, põrgastik (toestik), rahvastik.

-istu (-stu) tähendab kogu või rühma, ühtlasi ka ala. Liitub nimisõnade nõrgaastmelisele konsonanttüvele, ühesilbilistel pikavokaalilistel — lühenenud vokaalile.

Järviistu, taimistu, vesiistu, puistu, kalmistu, nimistu, ühistu, kaubastu, ajastu.

Muid kohta, ala, kogu tähendavaid liiteid:

-ndik: *legendik, kõrgendik;*

-ndus: *kalandus, kasvandus;*

-ik: *männik, kaasik;*

-mu: *elamu, varamu jt.*

34 **Harjutus.** Tuletada liidete *-la*, *-kond*, *-stik* ja *-istu* (*-stu*) abil järgmistest sõnadest sufikssõnu ning täiendada neid omade näidetega.

<i>-la</i>	leht, toit, tuvi, siga, ravima, mood, hobune
<i>-kond</i>	jõgi, laud, mägi, haritlane, naine, võimleja,
<i>-stik</i>	känd, leht, tänav

Tegevust, tegu või tegevuse saadust väljendavad liited.

-mine väljendab pöördsõna tegevust nimisõnana. Liitub *ma*-tegevusnimele.

Töötamine, ehitamine, taastamine, loomine, võitlemine, lugemine, võimlemine, deklameerimine, organtseerimine.

-us tuletab pöördsõnadest nimisõnu, mis tähendavad tegevuse üksikjuhtumit, tegevust üldse, tegevuse tulemust, olukorda ja tegijat. Liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele.

Võitlus, algus, sündmus, puhkus, luuletus, teadus, arvustus, küsimus, harjumus, toimetus.

Põhjendada sõnakujusid: *vaidlus, ühtlus, suplus, õmblus* jne.

Lühivärteliste ja ühesilbiliste tüvede puhul esineb sidehäälik *-d*: *haridus, segadus, loodus, saadus*. (Kuid *ainus, kaebus, põlgus*.)

ma-tegevusnimest tuletatud sufikssõnu *harjumus, tellimus, küsimus* tuleb lahus hoida *mine*-tuletustest: *-mus* tähendab tegevuse tulemust või selle üksikjuhtumit, *-mine* tähendab tegevust ennast.

-mus

-mine

Ekskursioon vennasvabariiki Nõukogude võim kindlustas oli suureks elamuseks. inimväärse elamise.

Taidur sai tellimuse.	Algas lastekirjanduse tellimine.
Omandatakse häid harjumusi.	Uute tööoludega harjumine oli hõlpus.
Koloniaalrahvad vabanevad imperialistide sõltumusest.	Sõltumine pidurdab algatusvõimet.

35. Harjutus. Täiendada tabelit lausetega, milles esineb *mus-* ja *mine-* liitelisi sõnu, näit. sobimus — sobimine, väsimus — väsimine, nõrdimus — nõrdimine jne.

-is tähendab tegevuse saadust ja vahendit. Liitub nõrgastmelisele konsonanttüvele

Jääts, keedis, küpsis, hoidis, täidis, topis, seadis, sulatis.

Vahel annab **-is** sõnale halvustava tähenduse: *käperdis, soperdis, hirmutis, koletis, peletis.*

-nd tähendab samuti kui **-is** tegevuse saadust ja vahendit.

Kirjand, näidend, helind, visand, väljend, lühend, elund, suland, haavand.

-ng tähendab ühekordset tegemist, olemist, vahel ka saadust või vahendit.

Loeng, istung, oleng, hinnang, puhang, murrang, haarang, toiming, toodang, leping, laeng.

Tegevust, tegu või selle saadust, tulemust ja vahendit väljendavad ka järgmised liited:

-e: hüpe, tõuge, ohe, vise, näide;

-u: elu, kasu, tulu, sadu, loetelu;

-lm: unelm, kujutelm, harjutelm, teatelm;

-n: helin, kolin, mühin, põrin.

Abstraktseid mõisteid tuletavad liited.

-us (-dus) tuletab omadussõnust nimisõnu, mis tähendavad omadust ja seisundit. Liitub tugevaastmelisele konsonanttüvele. Lühivärteliste ja ühesilbiliste tüvede puhul esineb sidehäälik **-d-**: *vanadus, headus, truudus.*

Julgus, mehisus, vaprus, tarkus, haigus, üllus, sõprus, argus, halbust, kurbus, tegelikkus, sarnasus, iseärasus, keerulisus, heatahtlikkus.

36. Harjutus. Tuletada liite *-us* abil sufikssõnu järgmistest sõnadest: rahvalik, püüdlik, äkiline, ohtlik, mitmekesine, peen, vastuvõtlik, kaunis, maitsev, tarvis, kohusetundlik, asjalik.

Vahendit, tööriista, seadist tähendavad liited.

-el tähendab kestvaks tegevuseks valmistatud seadist.

Süstel (süstimisprits), *maisel* (tikats, pendel, näit. kellal), *tõstel* (sifoon), *väntel* (väntlev osa masinas).

-ts tähendab tarbeeset, riista.

Näpits, kammits, tikats (pendel, näit. kellal), *pürits* (võrgunõel, -käbi), *kaabits* (kaapimisriist), *keerits* (spiraal).

-ti tähendab tegevuse vahendit.

Osuti, nihuti, pihusti, lõuguti, lüliti, kolguti, lahusti, näpisti, koputi, mahuti.

Vähendust ja meelitust väljendavad liited.

-ke, (-kene) väljendab meelitust, vahel ka põlastust.

Liitub tavaliselt ainsuse omastavale, vahel ka *u-* ja *i-*liitelisele tüvele.

Poisike, tüdrukuke, lilleke, õrnake, rumaluke, kõhnuke, pisike, pisuke, meheke, mehike.

-i ja **-u** sageli eelmise konsonandi peenendusega väljendavad meelitust.

Liisi, Anni, Kusti, Reinu, poisu, kiisu, kutsu.

37. Harjutus. Märkida järgnevas tekstis esinevad nimi-sõnaliited ja määrata nende funktsioon.

Eestlaste lauluharrastuse ja lauluarmastuse kohta leidub tõendeid ka mitmesuguseist reisikirjadest. Esitamisviisilt kui ka ainekult on eriti mitmekesised pulmalaulud. „Kui kuuled kosjad tulema, kuuled rõngaste rõgina, hõberõngaste helina, tinarõngaste tilina, vaserõngaste valina.” (Eesti rahvalaul.)

Rihmade käsitsi pealepanemine ja mahavõtmine käigu ajal ilma rihmanihutita on keelatud. Tallinn-Väikese teejaoskonna töökodade freesija stahaanovlane Evald Kask kohustus andma ainult kõrgekvaliteedilist toodangut. Türi tarbijatekooperatiivi tööstuskombinaadis osutatakse suurt tähelepanu kutsealase kvalifikatsiooni tõstmisele.

Nõukogude kaubanduses on määrava tähtsusega teguriks toodete kvaliteet. Kondiitritoodete tööstuse „Kalev” laborantide kollektiivil on suured teened selle käitise toodangu kvaliteedi järjekindlal parandamisel.

Sügav veendumus kollektiivse suurmaapidamise eeliseis üksikmajapidamise ees on selleks teguriks, mis iga päevaga suunab ikka uusi talupoegade hulki kolhoosidesse. Jõõri-Kõnnu põllumajandusühistu aruande-valimiskoosolekul toodi kriitikarohkeis sõnavõttudes esile olulisi puudusi mitme tootmisala arendamises ja tööülesannete täitmisel ning eriti ühismajandi rajamatajätmisses.

Omadussõnade liited.

-ne tuletab omadussõnu, mis tähendavad ainet, mõõtu, liiki, laadi, kohta, aega, olukorda jne.

Nahkne, raudne, savine, lumine, seebine, kadakane, mürgine, liitrine, emane, mehine, paikne, kodune, tänane, tänavune, päevane, talvine, vastastikune, ilmne, umbne.

-line ja **-lik** on olulisimad omadussõnu tuletavad liited.

Need liited erinevad teineteisest nii tähenduselt kui ka tuletuslikult.

-line tähendab millegi omamist või kuhugi kuulumist.

Õhuline, kihiline, pinnaline, sakiline, okkiline, põhiline, maksuline, lauseline, sõnaline, loogiline, vääriline.

-lik tähendab mingi omaduse omamist, taolisust, sarnasust või kestvate omadust.

Piklik, püüdlük, ennatlik, arglik, koguslik, eesrindlik, vennalik, emalik, venelik, ühiskondlik, elukondlik, majanduslik.

Võrrelda tähenduselt *line-* ja *lik-* liitelisi sõnu:

Kunstiline väljendusviis

Kunstlik kõne

Isikulised omadused

Isiklik huvi.

-line liitub ainult käändsõnade vokaaltüvele.

Üldiselt esineb *-line* neil omadussõnul, millele vastab omadussõna + *ga-* lõpuga nimisõna: *sügavamõtteline* (= sügava mõttega), *healoomuline*.

M ä r k u s: Kuid: *täieõiguslik* (täie õigusega), (*laia-*) *ulatuslik* (laia ulatusega), *mitmetähenduslik* (mitme tähendusega).

-lik liitub nii käänd- kui pöörd sõnate, nii täis- kui kaashäälikule, enamasti aga kaashäälikule.

Täishäälikule liitub *-lik* järgmistel juhtumel:

1) pöörd sõnatüvedele: *näilik, tegelik, puudulik, tähelepanelik, lühinägelik, sõnakuulelik*;

2) kui põhitüvi on ühesilbiline vokaallõpuline: *au-lik* (esineb ka kujul *auline*);

3) kui põhitüvi on kahesilbiline lühivälteline: *vaja-lik, rahu-lik, sala-lik*;

4) kui nimetav kääne on nõrgaastmeline, ehkki konsonantlõpuline: *rahvalik, rikkalik*;

5) mõningais keelde juurdunud sõnus: *kirjalik, korralik, põhjalik, kahjulik, õnnelik, vennalik*.

Rahvusvahelistes sõnades liitub *ioon-, ia-* ja *ika-* lõpulistele *-line, ist-lõpulistele -lik*:

<i>revolutsioon</i>	—	<i>revolutsiooniline</i>
<i>filosoofia</i>	—	<i>filosoofiline</i>
<i>loogika</i>	—	<i>loogiline</i>
<i>kommunist</i>	—	<i>kommunistlik</i>
<i>marksist</i>	—	<i>marksistlik</i>
<i>realist</i>	—	<i>realistlik</i>

Mõningais sõnus võib tarvitada nii liidet *-lik* kui ka *-line* tähenduslikku vahet tegemata: *tarvilik* e. *tarviline*, *täielik* e. *täieline*, *vajalik* e. *vajaline*, *kõlblik* e. *kõlbuline*, *vaenlik*, *vaenulik* e. *vaenuline*.

38. Harjutus. Selgitada liidete *-line, -lik* ja *-ne* tähendust.

Eesti rahvaluule on rahvuslik ja rahvalik selle sõna parimas mõttes, kuid ta pole sugugi natsionalistlik ega šovinistlik. Rahvalaul pole ainult esteetiline või keeleline nähtus, vaid ka hea vahend mineviku eestlaste etnograafilise ja sotsiaalse miljöö tundmaõppimisel. Peale vormiliste tunnuste eraldab uut rahvalaulu vanast ka kiirem tempo, tema aktuaalsus ja kaasaegsus. Vaikseid elupilte kujutavad rahvalaulud on täiuslikud ja meisterlikud oma lihtsuses. Kogu oma eluaja uuris Gorki ebatavalise kiindumusega rahvaluulet, rahva suulist poetilist loomingut.

Loeng peab olema tihedasti seotud tänapäeva konkreetse elu ja aktuaalsete võitlusülesannetega. Konsultatsioon ei ole passiivne tegur, vaid aktiivne kaasaaitaja õppetöele. Valmistatakse grandiosseks laulupeoks.

39. Harjutus. Kirjutada kriipsu asemele *-lik* või *-line*.

Lõp— otsus, ühiskond— üritus, tervik— karakter, eriala— kirjandus, eesrind— mitšuurin— bioloogiateadus, kaheaasta—

matk, kangelas— jõud, majandus— ja kultuuri— õitseng, marksist— -leeninlik— dialekti— meetod, revolutsiooni— meeoleolu, asja— märkus, stoi— rahu, viievaatuse— näidend, kuuemehe— meeskond.

-tu tähendab mingi omaduse püsivat puudumist. Nimi- sõnule liitub ainsuse omastavale, pöörd sõnadele *ma*-tegevus- nimele.

Rahutu, asjatu, õnnetu, viljatu, võimetu, saamatu, lahenda- matu, oskamatu.

M ä r k u s: Vahel tähendab *-tu* mõne omaduse olemasolu: *kahvatu, nurjatu, kohmetu, riivatu.*

40. Harjutus. Tuletada sufikssõnu liite *-tu* abil järgmis- test sõnadest. Lausestada need sufikssõnad.

Mõte, küte, jõgi, nägu, tahe, süda, tunne, mõtlema, aru saada, kirjutama, õigus, tähtsus.

Võrrelda ilmaütleva käände ja *tu*-lõpuliste sõnade tähen- duslikku vahet.

saamata kiri	saamatu inimene
lahendamata ülesanne	lahendamatu ülesanne
(= ülesanne, mida veel ei ole lahendatud)	(-ülesanne, mida ei saa üldse lahendada)
põhjendamata süüdistus	põhjendamatu süüdistus
(analoogiline eelmisele)	

M ä r k u s: *tu*-lõpuline omadussõna käändub alati, *ta*-lõpu- line ilmaütlev kääne ei käändu.

41. Harjutus. Põhjendada *-tu* ja *-ta* esinemist järgnevais lauseis.

Gorki ja proletariaat on teineteisest lahutamatud. Ärgu jäägu meie siirad püüded viljatuks! Mitmeaastaste heintaimede seemne tootmine on kõigi kolhooside ja sovhooside edasi- lükkamatuks ülesandeks. Edasi lükkamata kellaosuti ei näi- danud õiget aega. Nõukogude riik teostab muutmatult ja

järjekindlalt rahu ja rahvaste koostöö poliitikat. „On võhikutel otsus ühine: mis neile tundmatu, see kõik on tühine“. (Krõlov.) Tragöödias „Boris Godunov“ näitab Puškin rahva ja tsaari vahelisi lepitamatuid vastuolusid.

42. Harjutus. Asetada kriipsu asemele *-ta, -tu, -tut* jne. Täiendada harjutust omapoolsete lausetega.

Ruumid olid mitu päeva kütma—. Imik oli väga saama— ja abi—. On mõtte— hakata lahendama lahendama— ülesannet. Tunni lõpul oli õpilastel ülesanne ikka veel lahendada—. Sõbrad olid lahutama—.

-kas tähendab küllust, rohkust.

Vaimukas, sisukas, viljakas, tajukas, ninakas, õlakas, maitsekas, edukas, rühikas, andekas.

-jas tähendab sarnasust.

Nooljas, hitrjas, klaasjas, tuhkjass, tainjas, kilejas, kelmjas.

-ldane liide tähendab vähendust: *väheldane, pikaldane, vanaldane, lüheldane, lausaldane* (kaunis laus, lausavõitu).

43. Harjutus. Selgitada liidete *-kas* ja *-jas* tähendust järgmistes lausetes.

Uus ja võidukas astub võimsalt ellu. Oli käimas raevukas heitlus. Vasak kallas muutus punakas-kuldseks. Kooritud piima värvi taevassidrunid vahutasid sinkjashallid pilvetombud. Taeva rohekas alaäär muutus pikkamööda sidrunivärvi kihiks. Taevas on valkjass pilveahel. Kaasitaja pidi olema osav ja taibukas. „Teisal helkjass taevapinnal tume mere igavene siniviir...“ „Veel lehtedel on udud piimjass-valged...“ (D. Vaarandi).

44. Harjutus. Asendada sufiksõnaga järgmised mõisted: Söögimaja, leivaküpsetaja, kaitsekraav, vangimaja, sõrnuaed, näitemäng, lambakarjane, elumaja, viljarikas, ühes

lauas sööjad, ühel leival olijad, lugejate-kogu, ametiühingu-
liige, veskil käija, pidul viibija, ilma rahata olev, paik hobuste
sidumiseks, see, millega väetatakse, lülitamisvahend, tulu-
asjandus, viskelabidas, ettekujutus, kaevandustööline, naha-
parkimistööline, seisukord, maa-ala, kuhu sademetevesi
ümberringi kokku valgub, maa-ala, millelt mets on maha raiu-
tud, muinaslugu, kviitungi äralõigatav osa, raviasutis, hoiu-
koht, lõhedekogu, kellegi asemel olija, rebenenud koht,
lepinguosaline, pist-oks, nimekiri, sama asja teisiti esinev
kuju, arstirohi, rauataoline, hiierekarva hall, ei saa lahendada,
rauakarva.

Pöörd sõnade liited.

Põhjustavat ja teostavat tegevust tä-
hendav liide.

-ta- tuletab pöörd sõnadest põhjustavaid (e. kausatiivseid)
pöörd sõnu, käänd sõnust teostavaid (e. faktiivseid) pöörd-
sõnu. Liitub nõrgaastmelisele tüvele.

*Vajutama, liigutama, põrutama, söötma, tootma, soovi-
tama, eksitama, summutama, immutama, tinutama, hõbetama,
vasetama, teretama, kinnastama.*

*l, n, r, ja v järel esineb -da-: ohjeldama, pikendama, kõver-
dama, tugevdama, teravdama.*

Enesekohast tegevust tähendav liide.

-u- (-i-) tuletab pöörd- ja nimisõnust pöörd sõnu, mis tähen-
davad tegijale endale sihitud tegevust või enda üleminekut
ühest seisundist teise. Liitub tugevaastmelisele konsonant-
tüvele. *Pika vokaali + l, n, r järel esineb -u- (-i-) asemel -du-,
pika vokaali ja diftongi järel -bu-, -bi-.*

*Leiduma, viskuma, lenduma, tolmuma, luustuma, korduma,
veenduma, painduma, moonduma, suurenduma, korduma, saa-
buma, loobuma, lämbuma, joobuma, sööbima, ööbima.*

Võrrelda järgmisi pöörd sõnu tähenduselt.

Hoidu rongi eest!	Hoia oma tervist!
Pöörduge vasakule!	Pöörake oma tähelepanu draamas esinevaile probleemidele!
Joonduge!	Joondage pingid!

Korduvat ja vastastikust tegevust tähendavad liited.

-le- (-le-) väljendab korduvat ja vastastikust tegevust. Liitub tugevastmelisele tüvele.

Tegelema, olelema, sädelema, ebalema, püüdlema, hüüdlema, nõudlema, taotlema, teadustlema, vaidlema, kisklema, maadlema.

-skle- tähendab korduvat, ühtlasi rohkem kestvat, harjumuspärast tegevust.

Mõtisklema — mõtiskelema, olesklema — oleskelema, tantsiklema — tantsiskelema.

Hetkelist tegevust tähendav liide.

-ata- (-ahta-) väljendab äkilist, ühekordset, ootamatut tegevust. Liitub nõrgaastmelisele tüvele.

Karjatama, võpatama, keelatama, hirnatama, vingatama.

Hetkelised pöörd sõnad on alati sihitud, seepärast mitte *uma-*, vaid *ama-* lõpulised. Õige on *seisatama, plahvatama, liigatama* (e. liigahtama).

Üleminevat tegevust tähendav liide.

-ne- tähendab aeglast siirdumist ühest seisundist teise või mingi omaduse järk-järgulist omandamist.

Uuenema, laienema, süvenema, edenema, lõhenema, tutvunema, hargnema, jahenema, külmenema, lahjenema, hapnema.

Kestvat ja vähehaavalist tegevust tähendav liide.

-tse- väljendab kestva, püsivat, tavaliselt ka vähehaavalist, tühist tegevust.

Elutsema, nokitsema, lehitsema, hingitsema, tunnetsema, tegutsema, silmitsema, õilmitsema.

Loodushelised jäljendavad ja kirjeldavad pöördsonad.

-ise- väljendab mitmesuguseid hääliitsusi, tuletades loodus- hääli jäljendavaid ja kirjeldavaid pöördsonu.

Helisema, kõlisema, vulisema, kohisema, vihisema, särtsesema, pragisema, mühisema.

45. Harjutus. Tuletada järgmiste liidete abil sufikssõnu: -ta-, -nda-, -u-, -du-, -bu-, -bi-, -ele-, -le-, -skle-, -ata-, -ne-, -tse.

46. Harjutus. Asendada sufikssõnadega järgmised mõisted. Järsku hüppama, korduvalt liigutama, varustama prillidega, kiviks muutuma, korduvalt püüdma, liikuma panema, uinuma panema, järsku kilkama, korduvalt uuendama, korduvalt küsima, kullana särama, häire teel ärevile viima, saadetise sihtkohta määrama, raisku minema, seadusjõusse astuma, sidemetega varustama, eredamaks muutuma, muhedamaks tegema, lõhkeainetega purustama.

47. Harjutus. Pöörata järgmisi pöördsonu. Lausestada.

Kõnelema, olelema, püüdlema, küsitlema, ringlema, vaatlema, taotlema, töötlemata, uhtlema, sulguma.

48. Harjutus. Eraldada pöördsonaliited ja märkida nende tähendus.

C. R. Jakobson võitles sakslaste võimu ja vägivallatsemise vastu eesti rahva kallal. Koidula kaunid isamaalaulud helisevad meie keskel tänini. Kolhoos kujuneb tugevaks, igakülgseks arenenud majandiks. „Nüüd hakkab vilu vihama, hakkab halla

haugutama, kaste külma kärgatama.“ (Eesti rahvalaul.) „Mets see laulab krabisevat, siidjat, valget, kabisevat . . . paberit ja raamatut.“ „Lõokesed laskusid heina.“ (D. Vaarandi.) „Aeglaselt õhus keereldes lendlevad lumehelbed.“ (V. Nekrassov.) Pakases krigises regi. Kolhoosnikud kuivatavad sood. „Elu areneb üha edasi uute avaruste ja uute kõrguste poole.“ (N. Karotamm.)

Määrsõnu tuletavad liited.

-sti, -mini tähendavad viisi. Tuletavad määrsõnu alg- ja keskvõrde omastavast.

Julgesti, õigesti, tublisti, meelsasti, täiesti, enamasti, mitmesti (mitu korda), *nähtavasti, paremini.*

Rööbiti nende liidetega võib esineda ka

-lt: *õhtralt, pingsalt, vaikselt, täpselt, hiljemalt, aktiivsemalt, õnnelikumalt.*

Seejuures on sageli võimalik teha ka tähenduslikku vahet: **-lt** tähendab rohkem välist, **-sti** aga sisulist külge. Näit.: *kukkuma kõrgelt, austama kõrgesti, minema kergelt rietatuna, kuid kergesti* (ei avaldanud vastuseisu), *kõndis kindlalt, tuleb kindlasti.*

-vel, -vil tähendavad seisundit, olekut.

-vel esineb kaashääliku, **-vil** täishääliku järel.

Valvel, liikvel, ärkvel; pinevil, ärevil, elevil, pugevil, sirevil.

Muid määrsõnu tuletavaid liiteid:

-si; *jalgsi, vägisi, ilmsi; **-tsi:** *käitsi, rinnutsi, sülitsti; **-ti:** *õietti, päeviti, hooti; **-ldi:** *pooleldi, eraldi, meeeldi; **-li:** *selili, kaheli* (kahekordselt), *õieli, avali, maoli; **-kil, -kile:** *upakil, küürakil, tojakil, roomakile* (laskuma), *marraskile* (lööma), *töllakile* (jääma);*****

-kuti: *vastakuti, kaelakuti, kohakuti, rinnakuti;*

-stikku: *vastastikku, rinnastikku, ülestittku, ligistikku;*

-tasa- -ldasa; *rumalutasa* (oma rumaluse tõttu), *sügavutasa* (oma sügavuselt), *laiutasa*, *aruldasa*, *ealdasa*.

49 Harjutus. Tuletada sulikssõnu liidetega *-sti*, *-lt* ja *-mini* ning moodustada neid sõnu sisaldavaid lauseid.

Rahvusvahelistest liidetest eesti keeles.

Vaatleme mõningaid olulisemaid liiteid, mis esinevad eesti keeles tarvitatavais laen- ja rahvusvahelistes sõnades.

-ia: *energia*, *mateeria*, *poeesia*, *demokraatia*, *kategooria*, *koloonia*, *teooria*, *keemia*, *füsioloogia*, *geograafia*, *anatoomia*, *šantaasta*, *psühholoogia*.

-ka (-ika): *praktika*, *eetika*, *kriitika*, *dialektika*, *grammatika*, *loogika*, *füüsika*, *tehnika*, *statistika*, *karakteristika*, *matemaatika*.

-ioon: *revolutsioon*, *agitatsioon*, *missioon*, *operatsioon*, *ekspluatsioon*, *religioon*.

Rahvapärastunud sõnus esineb liide *-ioon* kujul *-jon*: *revisjon*, *komisjon*, *oksjon*.

-ism: *marksism-leninism*, *materialism*, *realism*, *patriotism*, *humanism*, *mehhanism*.

-um: *pleenum*, *miinimum*, *tehnikum*, *muuseum*, *tsentrum*, *podium*, *vaakuum*, *raadium*, *stipendium*.

-teet: *autoriteet*, *mentaliteet*, *realiteet*, *spetstaliteet*, *rariiteet*, *kvaliteet*, *šakulteet*.

-aaž: *montaaž*, *tiraaž*, *tonnaaž*, *špionaaž*, *sabotaaž*, *instruktaaž*.

Märkus: Lõpp *-a* kaob pikemate rahvusvaheliste sõnade lõpult: *kultuur*, *karikatuur*; kahesilbiliste sõnade lõpul püsib *-a* üldiselt: *draama*, *teema*, *priisma*, *summa* (erandlik on *skeem*).

Pöörd sõnu tuletavaist võõrkeelseist liiteist on sagedasim

-eeri-: *eksisteerima, agiteerima, defineerima, premeerima.*

Liidet *-eeri-* tuleb vältida ja asendada liitega *-i-*, kui *-eerima* ees olev sõnaosa esineb nimisõnana: *analüüs — analüüsima, kontroll — kontrollima, reklaam — reklaamima.*

Väärad on tuletused *defiinima, kombiinima, konstruima*, sest pole nimisõnu *defiin, kombiin* jne.

Mõnedes rahvusvahelistes sõnades esineb liide **-iseeri-:** *mehhaniseerima, organiseerima, standardiseerima, ironiseerima.*

50. Harjutus. Moodustada verbe järgmistest sõnadest, tarvitades liidet *-eeri-* või *-i-*.

Telefon, aadress, norm, plaan, analüüs, protokoll, kombinatsioon, reklaam, deklamatsioon, süsteem, organisatsioon, argument, reform, kontroll, alarm, raport, modell, risk, asfalt, ekspord, boikott, definitsioon, plomb, miim, mööbel, tapeet, sümbol, moraal, ideaal, stiil.

Eesti liiteist rahvusvahelistes sõnades.

Võõrtüvelisi omadussõnu tarvitame eesti keeles tavaliselt liidetega *-ne, -lik, -line*. Näiteks: *kompetentne, elegantne, elementaarne, naiivne, primaarne, alveolaarne; sotsialistlik, realistlik, revolutsiooniline, dünaamiline.*

51. Harjutus. Tuletada omadussõnu järgmistest sõnadest või tüvedest.

Materjal, materialist, moment, monument, biograafia, idealist, statistika, keemia, loogika, psüühika, psühholoogia, füüsika, egoist, klassika, dialektika, passiiv-, delikaat-, abstrakt-, humanitaar-, populaar-.

Sisukord.

TULETUSÕPETUS.

	Lk.
1. Sõnavara muutumine	5
2. Sotsialistliku ühiskonnakorra sõnavara meie keeles	6
3. Sõna tähenduslikud osad	8
4. Uute tiivisõnade soetamine	11
Laenatud sõnad	13
Varasemaid (vanemaid) laene	14
Rahvusvahelised e. internatsionaalsed sõnad	14
Tõlgelaenuid	15
Kunstlik loomine	16
5. Sõnade liitmine (liitsõnade moodustamine)	17
6. Sõnade kokku- ja lahkukirjutamine	19
7. Liitmisõnad, nende kokku- ja lahkukirjutamine	21
8. Nimisõna + nimisõna	21
9. Omadussõna (või arvsõna) või pöördõna + nimisõna	24
10. Nimetavaline (nominatiivne) liitumine	26
11. Omastavaline (genitiivne) liitumine	28
12. Liitomadussõnad ja nende kokku- või lahkukirjutamine	31
13. Nimi-, omadus- või arvsõna + omadussõna	32
14. Kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine	36
15. Liitarvsõnad ja nende kokku- ja lahkukirjutamine	37
16. Liit- ja ühendpöördõnad ja nende kokku- ja lahku- kirjutamine	40
17. Ees- ja tagasõnad	45
18. Määrsõnad ja muud kokku- ja lahkukirjutamise erijuhtumid	45
19. Sidekriipsu tarvitamisest liitsõnus	49
20. Tuletamine liidete abil	52
21. Tuletusliited	54
Nimisõnade liited	54
Omadussõnade liited	60
Pöördõnade liited	65
Määrsõnu tuletavad liited	68
Rahvusvahelistest liiteist eesti keeles	69
Eesti liiteist rahvusvahelistes sõnades	70

Opiku koostamisest on osa võtnud Tallinna Opetajate Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri õppejõud sm-d E. Janno, I. Valgma, P. Palk ja L. Takk ning Opetajate Täiendusinstituudi eesti keele metoodik K. Mihkla.

Vastutav ning keeleline toimetaja
M. Tedre.

Ladumisele antud 20. VI 1949. Trükkimisele antud 20. VII 1949. Trükiarv 5500. Paber 56×79, 1/16. Trükipoognaid 4,5. Trükitähti trükipoognas 37 440. Arvutuspoognaid 4,2. MB-04825. Trükikoda „Tartu Kommunist“, Tartu, Ülikooli 21/23. Tellimise nr. 1451.

На эстонском языке.

Проф. К. Куре. Грамматика эстонского языка для IX класса. I часть.

A

1.

17940

642854

Rbl 2

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00642854 6